साहित्यदर्पण कारपुत्र श्रीमदनंतदास रचिता

साहित्यदर्पणस्य टीका लोचनाख्या

~~रूपस~~

२६२

५८ पत्राणि

वस्यैवं ग्रंथेन रसाभासभावप्रभृत्यः स्वल्पाः परनायकविषयायाः रतेः प्रकाशनात् अन्यथा
नीरसेष्वपि वस्तुमात्रप्राधान्येन काव्यव्यवहारस्वीकारे काव्यस्य प्रथमर्थः रसास्वाद एव दुग्ध
पिंडस्य हारेण तद्वत् रसास्वाद काव्ये रसोन्मिश्रं काव्यार्थमुपभुंजते प्रथममालीढमधवः पिबंति क
टु भेषजमिति प्रीति विवेककारो महिमाचार्यः आत्मलाभः कविसंज्ञाप्राप्तिः तत्र सिद्ध इति
हृतं लाभात् अदिशब्देन रससमाजस्य वाच्यजीवातुत्वनिपादको वाग्गुंफः । ननु नहीति यदि र
सवादकाव्यमित्यर्थः नीरसानां वर्णितपर्वतादिमात्राणां सिद्धांतमाह मेति प्रबलरसा महा
काव्येभ्यो आस्वादो यथा सेतो जह ज्ञाहन्निसा सम इत्तहव हरेन रंगा द्युतिमापतिआं किं वा अ
नुविहृटलोप इति अखंडवडवद् अहिणोसमिविअमित्यादि प्रभातवर्णने श्रीरामप्रयाणागस

सुद्धबंधारंभोगं। रीतिः पदसंघटना अवयवाः पदानि एवं आकृतलक्षणानां आमेयविरोधं दर्शि
यित्वा स्वलक्षणमवतारयति ननु किं पुनरिति यदि मे मानिकायलक्षणानीत्यर्थः रसात्मका
९ मित्यत्र रसपदेन अलक्ष्यक्रमाभेदानां सर्वेषामेव विरह इत्याह रस्यते आस्वाद्यते स्वादरूपः काव्या
र्थसंभेदाबानंदसमुद्भव इत्युक्तप्रकारः अत्कर्मवं च रसादीनामुपचारात् कर्मकर्त्तरि वा द्योग
दितिवक्ष्यते तदाभासा भावा भावाभासाश्च आदिशब्दाद्भावास्योदयः शांतिशबलताप्र
न्यमित्यादि अवनमशङ्कां नतं भूतणिजर्थः तेन विलोकननमनयोरेककर्तृकतया पूर्वकाली
नेक्त्वाप्रत्ययः इह च नायकावालंबनविभावौ शून्यवासगृहादिरुद्दीपनविभावः अनुभावावा राम
नागतविलोकनादयः नायकागताव्याजेन निद्राया हि व्याजारब्धत्वेन व्यभिचारित्वं व्यभिचारि २

स्वापनाभिकाङ्गनावलोकनेन शंका ३ ध्यानेन चपलता ३ ध्यानस्य शयनेऽर्भावेन त्रासः चिरं निर्वर्णि
त सुप्तमेवेति भ्रमो वा वितर्कः विश्रब्धं इत्यनेन निद्रानिश्चयस्तेनेन हर्षः परिचुम्बनेनौत्सुक्यं अवलो
कनेन चपलता मुखमनेनेन लज्जा निर्दिष्टा एवं नायकगतानां व्याजनिद्राश्रयेण धृतिः परिचुम्बनेनौ
त्सुक्यं धृतिश्च एभिश्च साधारण्येन प्रतीतेः साधारण्येनाभिव्यक्तेः सहृदयवृत्तिभावः शृङ्गाररस
रूपतां लभते एवंविधमाणोदाहरणेऽपि विभावादिविवेको बोद्धव्यः यस्मात्नीयतेति अत्र भगव
तो दशावतारवर्णनं अत्र लीयते किं क्रियायाः प्रतिवाक्यमन्वयः मत्सो निबन्धन उद्देशे जलधि
वशीयतेत्यनेन मत्स्यः कृष्णोऽजगन्मण्डलमलीयतेत्यनेन मत्स्यः कृष्णेऽजगन्मण्डलमनलीयतेत्यनेन
कूर्मः एवं वराहादयः कस्मै विविधविशेषणैर्निर्दिष्टुमशक्यरूपत्वात् कुसुममरूपे एकस्मिन् पादे

शाल्यं २

२।८।१२

दोषाः पुनरिति येषामभावस्य काव्यत्वे खंडितमित्यर्थः किंस्वरूपाः किमाकारेण वर्तन्ते इति पूर्ववद्व्याख्या
शौर्यादि नं शौर्यादिवद्व्यंजकधर्मविशेषवन्नलंकाराः अनुप्रासोपमादयः तेनयोर्भेदभीत्रभूतयः ननु गु
णारसमात्रधर्मा इत्युक्तं नीरसस्य काव्यत्वाभावः न तु सकाव्ये तद्भावस्य कस्थितिमंतो गुणानां कथमुत्क
र्षहेतुत्वमित्याशंक्य परिहरति इह यद्यपीति गुणाभिव्यंजकः शब्दा मूर्द्धिवर्गान्त्यगाः स्पर्शा इत्यादु
क्तप्रकारः ये वत्तु इह धर्मविशेषांनः पातित्वादिरूपेण इति प्रादविध्यमानाः प्राचीनोक्ताः श्लेषप्रसादा
दयः तद्युक्तश्च अर्थः प्राचीनोक्तश्लेषप्रसादादिगुणयुक्तं तयोः रसादिरूपव्यंग्यधर्माणां गुणानां व्यं
जकत्वेनोपचर्यते। तदाह। काव्यप्रकाशकारः एवं गुणानित्याद्युत्तस्तेषां स्थितिः शब्दार्थयोर्मतेति न राम
नु भवन्मते माधुर्यादयस्त्रय एव गुणास्तेन समात्रनिष्ठाः प्राचीनोक्ताः श्लेषप्रसादादयः शब्दार्थनि १०

दुष्टत्वेन विंशतिप्रकाराः तेन भवद्भिरङ्गीकृतत्वेन निर्दिष्टत्वात् ततः कथमिदानीं न स्वीकारयोः शब्दा
र्थयोश्च व्यंजकत्वमुच्यते न खलु सत्येषामङ्गीकारः किंत्वंतर्भाविताद्रिरूपेण शब्दार्थमात्रनिष्ठत्वा
द्रसमात्रनिष्ठगुणत्वे जात्याद्यन्तर्भावयुक्तिः यदाहुः केचिदंतर्भावं त्वेषु दोषत्यागात्तु परिग्रहेनाइ
न्यादिनववर्ण्यंते वा यथासंभवं सधर्मरूपत्वेनोक्तानां व्यंजकत्वेन स्वीकारः किंतु रसधर्मत्वेन
इत्यं ध्वनिकृता वैरिज्ञादयो विहिरसालक्ष्यं ते काव्यवर्तिनः न त्वाक्तिहेतौ शब्दार्थौ वा वाग्भि
न्योजो ह्यत्र स्थितमित्यादीति सर्वमवदातं इति साहित्यदर्पणटीकायां काव्यस्वरू
पनिरूपणो नाम प्रथमः परिच्छेदः श्रीश्रीकृष्णशर्मणामिदं संप्रति काव्यलक्षणयो
र्वाक्यरूपयोः स्वरूपजिज्ञासायां प्रथमोद्दिष्टं काव्यं द्वितीयपरिच्छेदेन सपरिकरं निरूपयितु

कामस्यतत्सामान्यलक्षणइतिपादिकांकारिकामवतारयतिवाक्येतिस्वयमसाधारणंरूपमि
तरव्यावर्त्तकंधर्मंवाक्यस्याहइतिएतन्हिव्रणोतियोग्यतेत्यादिपदार्थाःपदानांगौरित्यादीनामर्थाः
एतदभावइत्यत्रएतत्पदेनयोग्यतायाःपरामर्शइत्यनीतिपर्यवसायविरहइत्येवविवदयतिओत
जिज्ञासारूपइतिगौरश्वःपुरुषोहस्तीत्यादीनांपरस्परमाकांक्षाविरहिणांदितांमरामित्युपलक्ष
णंयावताकालेनबुद्धेर्विच्छेदोभवतीत्यर्थःआकांक्षाआत्तुधर्मःश्रोतुर्जिज्ञासारूपएवेनइत्याह
पदात्योग्यतावाचुधर्मःस्फुरएवमहावाक्यस्यापिवाक्यत्वेआचार्यसंमतिंदर्शयतितदकाभि
तिस्रुंगादिवेतिएवंबंधेस्वहिविशकलितान्यपिवाक्यानिअन्योन्यसंगांगिभावंविनावाक्ल राम
प्तलापवदसंबंधतीमजंतेसहत्यसामन्य वाक्यमहावाक्ययोःप्रत्येकंपरिच्छेदइत्यस्या ८

न्वयः साकांक्षाण्यनेकपदानि यथा देवदत्त दंडेन गां अनेकवाक्यानि च संहत्य स
मुदितार्थबोधनार्थं इतरवाक्यसापेक्षाणि प्रबंधेषु उषिद्धानि निलयाभूतानां वाक्या
नां च विशकलितानेकपदार्थबोध एव समर्थ्यं न त्वेकार्थबोधने यद्भाववचनविवक्षित
तेनैकस्य वर्णस्य द्वयोरपि च परिग्रहः एवं अमयि सानुग्रहो भवेत्यत्र अकारस्य एक
वर्णस्य वास्तुदेव संबोधनोक्तस्य न पदत्वहानिः। न चैव नियमासंभवं पदवाक्ययोः तत्रा
भिहितान्वयमते वाक्यार्थः। पदाभिधेय इति वृत्तत्वे अन्विताभिधानमते च वाक्याभि
धेयः लक्षणं अपदमात्रस्यार्थः वांग्य स्ववर्णपदवाक्यादीनां ये च तौ भातितादर्थ्ये ल
क्षे वाच्यार्थ इत्यत्र वृत्तन्मते नातात्पर्यवृत्तेरेव वाक्यार्थबोधिका द्वितीयलक्षणेन्यपरं ना

वृत्तं गंगायां घोष इत्यादौ च शक्यार्थबोधिकावक्ष्यमाणालक्षणोक्तिः गौण्यास्तु ल
क्षणामंतर्भावनीयत्वाल्लक्षणार्थस्य न पृथग्निर्देशः इह च व्यंजनायाः अभिधानलक्ष १२
णयोः साहचर्यकथनमप्रस्तावावानश --- मात्रशक्तिव्यवधानमुपलक्षणं प्रस्तावे तु सा
वृत्तिर्व्यंजनानाम शब्दस्यार्थादिकस्य चेत्निवक्ष्यति क्रमेणोदाभि।धादीनां स्वरूप
माहृतवेतिएतन्नकारिकार्थसन्निताभिधानमतमाश्रित्याचष्टे मतितं मध्यमहृवं वाली
सुत्पन्नः वाक्यस्याखंडनस्यार्थः न च अन्वेकं गोशब्दस्य सास्नादिमानपिंडः अनय
नस्याचाहरणमिति प्रतिपद्यते राजा नो स्वयमर्थः शब्दतदर्थयोर्वाच्यवाचकत्वे व्युत्पन्ना
नामेव वाक्यार्थप्रतीतिः व्युत्पत्तिस्तु वृद्धिप्रयोगादेव स च वाक्य एवं रूपवाक्यं वाचि

राम
१२

तवोधननियतंततस्योपदेशकालेऽन्वितसंबंधाग्रहणमितिनप्रवृत्ताहवाक्यरूपभे
देषुपदेष्वर्थावबोधव्यतिरेकेणभिन्नवाक्यनिष्ठेषुकथमर्थावबोधइत्याह अनंतरं
चेतिअयमाशयः यद्यपिदृष्टव्यवहारपूर्विके सर्वाष्वुत्पत्तिदृष्टव्यवहारस्यवाक्येनैव
तथापितस्यपदरूपस्यवाक्यभागस्यावापेयस्यार्थभागस्यावापःयइच्छारेचोद्धा
रःतस्मिन्पदार्थेतस्यैवपदस्यशक्तिवारापोद्धारदर्शनेनैवानुगृहीततयाअर्थाग
त्यावगम्यतइत्येववाचपक्षेऽन्वयज्ञानुपपत्त्याचबोधेशक्तिःस्यात्मिकीअर्थापत्त्या
वबुध्यंतेसंबंधेविधमाणकमितिअस्यह्यर्थःशक्तोगमानयेत्यादिकवाक्यंवृद्धोप्रयो
जकप्रयोज्यौअभिधेयोगवानयनादिःअभिधेयोगवानयनादिःतानाश्चोवादिव

17 त्यक्षेण पश्यति जानाति अर्थोऽस्तु न पश्यत्स्वः अत्र वस्तुन्यपि त्रिकाले श्रोतुः अयोग्यपदद्वयस्याभि
पन्नत्वं पदद्वयवाक्यागतिमत्त्वं भगवानयनादिवेद्यामनुमानेन पश्यति जानाति अनुमिनोति था
र्थं वि वापेक्ष्यं अयोग्यपदद्वयस्य ग्रहणेः सैतदनुगुणपूर्वद्विशूर्विका मदीयैवंविध ग्रहणनिवन्न
सावबुद्धिरेतत्त्वयोजनजन्यार्णमदत्त्वयविधौवांतिरेकविधानादिति हृदय मास्त्र यस्
तस्य वाक्यस्य वाचकत्वनियमत्वं विपक्षभूतस्य वाक्यार्थस्य वाच्यत्वं अनियमत्वं यस्मा —
तथाभूता शक्तिं वा वक्तृवाच्यत्वरूपं संबंधमन्यथा अत्रापपत्याऽर्थोऽत्र योग्यपदद्वय
न्निति ह्रक्षे जानाति न त्वेवं भिन्नवाक्ययोगात् अनिवाक्यं वस्तुन्यत्निरपेक्षणीयासावानु राम
त्पाद्रूपपादेति शाब्दव्यवहारोच्छेद इत्यत आह अर्थापत्त्या चेति अत्र चकारेण वाधे १३

तशक्तिंद्वयात्मिकापरामर्षः एवंवायमर्थोगृहीतशंकेतवाक्यभागरूपस्यपदस्या
न्दर्थस्यचद्वयात्मिकांशक्तिंवाचकवाच्यत्वसंबंधंस्वा॰ चापोद्धारदर्शनानुगृहीतया
अर्थापत्त्याजानातीतिअवववाक्यवाक्यार्थयोर्वाचकवाच्यत्वसंबंधबोधनेएकार्था
पत्तिः पदन्तदर्थयोस्त्वापरेतिद्वयोरप्यर्थापत्त्योः साम्यतएकतयागणनंक्वचिदे
केनैवोपमानेनउमालेनशंकेतग्रहंदर्शयतिक्वचिद्वेतिअयमर्थः त्रिधास्वल्पमा
नउमालस्यव्यवस्थितिः यदाहुः साहृश्यंधर्ममात्रंवैशाहृश्यंवभेदस्तइतिनत्वसा
हृश्येगोसहृशोगवयइतिवैसाहृश्यकाकविसहृशः कोकिलइतिधर्ममात्रेउहृतन
मेवयथेहेत्याद्युदाहरणंअत्रहिषभिन्नकमलोदरेमधुपात्वधर्मउनिपादकैः॥

14

वीवधारितशंकेनतनयाप्रसिद्धैः पदैः समभिव्याहारात् मधुकरपदार्थोभ्रमरइतिशं
केनमवधारयति एतत्त्वोपलक्षणं तेनगोवीचकवाच्यत्वसंबंधबोधनेएकार्थोपपत्तिः
पदतदर्थयोश्चापरेतिद्वयोरप्यर्थापत्त्योः साम्प्रतमेकतयागणनं क्वचिदेकेनैवोपमा
नेनमालोपमाणेन संकेतग्रहं दर्शयति क्वचिद्वेतिश्रयमर्थः त्रिधाखलूपमानप्रमा
णस्यव्यवस्थितिः यदाहुः साहृश्यंधर्ममात्रंचवैसाहृश्यंचभेदतइतितत्रसाहृश्य
गोसदृशोगवयइति वैकाकविसदृशः कोकिलइति धर्ममात्रेयद्रूतमेवयथेहेन्द्रा
द्युदाहरणं अत्रहि अभिन्नकमलोदरेमधुपाइवबभ्रुरितिपादकैः वृत्तीवधारितशंके
ततयाप्रसिद्धैः पदैः समभिव्याहारान्मधुकरपदार्थोभ्रमरइतिशंकेनमवधार राम १४

यतिएतत्त्वोपलक्षणं तेन गोसदृशो गवयः काकविशदृशः कोकिल इत्यनयोरुपमानप्रमा
णेन संकेतग्रहः सूचितः कचित्सप्रमाणेमात्रेणेत्याह कचिदिति आप्ताप्तो विश्वस्तः सच निर्द्वी
रित्नावंचनः तेनायमश्वशब्दवाच्य इत्युक्तेप्यश्वार्थे संकेतं गृह्णाति अग्रिमेतिकापदार्थः शक्त्यं
तरानंतरितेति तेन लक्षणेव्यंजनयोरस्य वैपरीत्यं सूचितं लक्षणा ह्यभिधानांतरितैव व्यंज
नाचयत्र लक्षणा नास्ति तत्राभिधांतरिता यत्र च लक्षणा तत्र तदंतरितया तरिता यद्वा अग्रिमेत्य
नेन यत्माय त्र चैत्यादि स्वनामा माविषयोपि स इत्युक्तप्रकारो दाश्रितचैत्यादिनाम्नाविषया
देविसंतराय शंकेति ना हैव लक्षिण्यं सूचितं इह केचिदाहुः जातिरेव पदार्थः केचिज्जाति
यक्ताकेचिद्व्यक्ताकाकृतिजातयः इत्यादीनि मतांतराणि परिहृत्य सर्वेषां वाङ्मयानां व्याकरणम्

लब्धात्मलंकारग्रंथेष्वप्रायेणानदृष्टगमेनैवव्यवहारार्थं महाभाष्यकारमतमाश्रित्याह
शंकेतइतिगुणपदार्थे विशेषणीतिगुणइति विशेषाधानहेतुरितिजातेर्व्यवच्छेदः लब्धसिद्धइ
तिक्रियायाः गुणानीविशेषाधानहेतुत्वोपपत्तिमाह स्वकार्येत्यइतिगवादिकंजात्यालब्धा
व्यवहारयोग्यताकंडवेत्यादिअयमर्थः हेतुंविनापिअयंडित्थः अयंडवित्थ इत्यादिवक्ताद्यु
गग्राहिकयाशंकेतेनव्यक्तिषु शक्तिवेशः सजातीयमन्योडित्थाद्यर्थोपिडित्थाशब्देनशंके
तस्यविषयइतिपूर्वापरीभूतः प्रधानक्रियायाअवयवत्वेनगतयाकार्यकारणभावेनसंज्ञा
नीभूतः एवंचेतिएषुजात्यादिषु इहेदव्यस्यापाधिवासंभवेनितत्संज्ञायाउपाधित्वेनतत्क
मुपचारात् डित्थाद्यर्थेषानंत्यव्यभिचाराभावादुपाधिंविनैवसंभवतिवाच्यवाचकसंबं राम १५

यसमयग्रह इति न त्वेवं गवादिपदेन शक्तेति न वाज्ञाता वृत्तिर्हि नार्थं कथं व्यक्तेः वृत्तीतिर्ना
भिधैव विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इत्यायातत्वेन लक्षणाया रूढिप्रयोजनाभा
वात् जातिव्यक्तिपदार्थौदासीन्येन हि लोकमाश्रित्य लक्षणमूलयोरनयोश्चिन्ता नवतात्पर्ये
णतस्य संसर्गाबाधनं नैयत्यात् न वाविनाभावेनाक्षेपात् अविनाभावस्यानुसंधानश्वावानु
पलब्धिसाधितं तद्वान्वययोग्यायां व्यक्तेः शब्दबोधितत्वं विनाशब्देऽन्वयेऽयं वेशासंभव इति जा
त्यभिधायके शब्दे तत्क्षेपनार्थं व्यंजनैव इति निरूपासितुमुचितेति रहस्यं एवं च जातिमात्रशक्ततप
क्षे च निर्विवादं किंच संसर्गावगमार्थमुपात्तानि संसर्गस्य मुख्यांग संस्कृज्यमानं व्यक्तिरूपं सा
क्षादनुबोधयंति रहिरंगं तु नरूपाधिभूतसामान्यमेवाबाधयतीत्यसंगते यद्वाङ्कः व्यक्तिपक्षो ८

वीनयोमिव जातौ शंकेत तश्च नितैरपि स्वलक्षणस्याशंकेतिन वा तत्र शंकेतितस्य वेदानीम संभवा
16 त्तत्र कृत्ति संसर्गयोग्यव्यक्तिश्रुतौ तौ शक्यंतरमवश्यमभ्युपेयं सामान्यस्य सर्वविशेषकारान्तरं
केतेन सर्वविशेषस्तानेत्तु सर्वं तत्तापत्तिः प्रथमोपदेशकाले सर्वव्यक्तीनामसमुपस्थाकारतया सा
मान्यालिंगितत्तयावृत्तीत्यंगीकारे श्च नयाधुनिकस्यापि स्वलक्षणस्य प्रथमोपकालदेशावत्र स
मुकारिलेव वृत्तीतिः स्यात्तत्तनश्चान्वयोपपादिकायाः साक्षाच्छ्रुतीनेः पदस्य शक्यंतरं विना किं
वीजमित्यलं बहुना अर्थेति तथाभिधानान्तरं लक्षणं उद्देशक्रमप्राप्तं निरूपयतइति शेषः
मुख्यार्थेति मुख्यार्थो गंगादिशब्दस्य जलमयादिः तस्य बाधे पदार्थान्तरान्वयापत्तौ न वयनःकु राम
नश्चिद्धरे तदेव लक्षणं तेश्रुतिव संगादेवेत्यतस्याह रूढेः प्रयोजनाद्वाक्यविदुद्देः अनादिवृद्धव्य १८

हारत्वसिद्धेः क्वचित्स्वयोजनात्तत्पावनाद्वाद्यतिशायरूपंत्व योजनमुद्दिश्यस्वार्थितपदार्थस्य
वृत्तावेव स्वयुक्तः एवंबाह्यलक्षणायांहेतुत्रयंमुख्यार्थबाधस्तत्संबंधः क्वाचिद्वृद्धिः ९ क्वचित्स्वयो
जनेनेति उदाहरणदर्शनपूर्वकंकारिकार्थंवृत्त्या विसदयति कालिंगइति स्वार्थे वाच्यरूपेत्र सं
भवद्देशविशेषादिकमर्थस्यावेतननतया साहसिकाद्यर्थेन सहायोग्यनुपपत्त्यात्रानुपद्यमानत्व
योगः स्वसंयुक्तानास्वनात्मीयेनत्रार्थवत्कथनसंयुक्तत्रधार्याधारादिसंबंधिनः कुरुपादी
न्यथाशब्दस्यशक्तिनस्यकालिंगइत्यादेर्वर्णसमुदायस्यनतुध्यंजनयोऽवार्थादेरपिशक्याबोध
यतीत्यर्थः यथावेति प्रकृते गंगायांघोषइत्यादिसंभवेनानुपपद्यमानः स्वयोगः कुतइत्याहजल
मयादिरूपार्थस्यवाचकत्वात्स्वयमर्थः गंगादिशब्दोयस्माज्जलमयादिरूपमेवार्थसमयस्य

17

रलावंतनरः व्यापारः स तस्मारयति तस्माद्वाद्यरूपस्य जलमयाद्यर्थस्य घोषाद्यर्थेन सहाधप
त्याउक्तेत्वावृकत्वेन तस्यउ योगेन संबद्धत इति तस्यात्मीयस्य वाच्यार्थस्य जलमयादेः तटादिं
तटादिरूपार्थं यया बोधयतीति संबंधः भट्टमते स्वाभाविकी अभिधात्तदन्यापदस्य शक्तिर्व्याप
रः नैयायिकी श्रवणादरेण संकेतस्य अनादिव्यवहारप्रवृत्तिस्वीकारात् ईश्वरानुज्ञाविशिष्टेति नैया
यिकमतं तदनयोरेकतरपक्षस्याभावात् स्वाभाविके मताईश्वरानुज्ञाविनाचेति द्विधाव्याख्या
तं पूर्वंचकलिंगः साहसिक इत्यत्र तु उन्नरंगंगायां घोष इत्यादौ गंगातट इत्यादि तटस्य गंगाशब्देन
प्रतिपादने गंगातादात्म्यप्रतीतेः गंगार्थविशिष्टानां तदर्थनिष्ठानां शीतलत्वपावनत्वादी राम
नां प्रतीतिर्लक्षणायाः फलमित्यर्थः उक्तेकर्मणीत्यनेन नान्वयेसंभवस्त्वनुपपत्तिर्बाधितः ८

दकरूपस्यैव मुख्यार्थत्वादित्यनेन मुख्यार्थबाधाभावादत्र कथं लक्षणेत्यर्थः अत्रैवार्थे आचा
र्यसम्मतिमाह अन्यथेति शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यत् प्रवृत्तिनिमित्तं चान्यत् यदाह महिमाचा
र्यः यः कश्चिदर्थः शब्दानां व्युत्पत्तौ स्यान्निबंधनं। प्रवृत्तौ तु क्रिययैवैकात्मतासादनलक्षणेति व्यु
त्पत्तिलभ्यमेतस्यादिदमर्थः गोशब्दस्य यद्यपि गमनाद्व्युत्पत्तिनिमित्तं तथापि गोत्वापत्तिरू
पा क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तं अत एव गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्दप्रयोगः यदाह घटशब्दप्रसंगो
घटनं च न दोत्वापत्तिरूपा क्रिया मतेति   तद्वेदानिति   तयो रूढिप्रयोजनाभ्यां द्विधोक्ता
यो भेदानविशेषानभिद्यतेऽनेनेति भेद इति व्युत्पत्त्या मुख्यार्थस्येति मुख्याभिधेयोऽर्थः इ
तरः उपकृतनिर्वाहोपयिकः तस्याक्षेपसामर्थ्यापादनयत्नं अन्वयस्य संबंधस्य सिद्धयानि

र्विहायस्वार्थानामप्युपादानात् अयमर्थः इह खल्वभिधायाबोधितस्यापि चेत्कुंताद्यर्थस्य पुनः स्व
१५ पार्थविशेषणतयालक्षणीयत्वे नोपादानमभिव्याप्तं इह च कुंताः पुरुषाः प्रविशंतीत्यभिधा
नालभ्यं उच्यते परैरिति शेषः स्वार्पणमिति अस्यगंगादेः परस्यागस्यतटादेः उपलक्षणहे
तुत्वात् संबंधमात्रस्येत्यर्थः अपकारादीनामित्यादिशब्देन दुर्जनदुःखितत्वे उपकृतादयः इत्या
दिशब्देन सुजनतादुःखितत्वे अपकाराद्यतिशयः स्वशब्दाभिधानलभ्यः एवं षड्विधा वि
लक्षणा इत्येकं सारोपाध्यवसाने द्वे एव विधे इत्याह आरोपेति अनिगीर्णस्वरूपस्यान्यप्रतीति
तादात्म्यमारोपः विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसान एवमर्थनामागतार्थ राम
मपि स्फुटीकरणार्थं लक्षणेन निर्दिशति विषयस्येति अस्व आरोपविषयः समवेतेत्यनेन ६

समवायरूपस्यलक्षणहेतोः संबंधस्यस्फोरणंश्वेतगुणस्यारोप्यमाणः प्रयोजनत्वनंतरं
पूर्वोक्तमुपादानलक्षणासारोपेत्युपलक्ष्यतेएवमुत्तरोदाहरणेष्वपिसर्वत्राज्ञाएतच्चद्रूपेण
वमारोपेरूढिप्रयोजनयोरुदाहरणवत्तुष्टयंदर्शयित्वाविषयव्याप्त्यर्थंसंबंधभेदेनोदाहरणं
तराण्याहयथावेत्यादिराजासावित्यादिवादः शब्दः पूर्वशब्दः वत्रनिगीर्णस्येत्यादिसाध्य
सानालक्षणंविवृणोतिनिगीर्णस्येतिपूर्वोदाहरणानिश्वेतोधावतिकुंताः प्रविशंतिकलिंग
ः साहसिकोगंगायांघोषइतिच   एवमष्टविधापिलक्षणाप्रत्येकंशुद्धागौणीचेतिषोडशप्र
कारेतिदर्शयतिसादृश्येतरेतिहृद्गतस्यष्टालक्षणार्थः एतानीतिअत्रतैलशब्दस्यतिलभवस्ने
हमात्रवाचकत्वात्अत्रक्रूतेनतस्यकेवलस्यमुखमयविवक्षणान्मुख्यार्थबाधः प्रयोजनाभावा

त्रुटिः ॰ उपादानलक्षणात्वं च मुख्यार्थस्योपादायैवेति स्फारिते स्नेहेषु वर्त्मनि इत्यनेन द्वयोर्भयोः स्व
19 हरूपत्वात्सादृश्यलक्षणः संबंधः एतानीति सर्वनाम्नावस्तारोपत्वं ॰ एवमुत्तरोदाहरणेस्वपि द्वौ
द्वयं उपयोजनमित्यनंतरमुपादानलक्षणो सारोपा गौणी त्वेतदुपपद्यते ॰ एवमुत्तरत्राप्युदाहरणेषु
पूर्वोक्तानुपपत्तिः एतदिति अत्र राजकुमारसदृशेषु राजकुमारसदृशानां मुख्यार्थबाधः शौर्य
शौर्यौदार्यपरिच्छेदादिभिः सादृश्यं संबंधः उपयोजनमेषामतिशयः राजेति गौडे कंटकशब्दप्रयो
गे उपयोजनाभावात्त्रुटिः क्षुद्र ३ः खदायित्वं सादृश्यं संबंधः कंटकशब्दस्य उक्ते स्वार्थपरित्या
गात् लक्षणे लक्षणा गौडेंद्रस्य विषयस्य निगरणात्सारोपत्वं गौर्वाहीक इति अस्मिन्नुदाहरणे राम
यथा उपयोजनेन लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी तथाहन्नावेवाग्रे स्फुटीभविष्यति एवं गौणो स्यत् १९

त्यत्रापि त्रयोऽजहल्लक्षणालक्षणलक्षणासाध्यवसानागौणीसंभवन्ति पूर्वपक्षे निरासपूर्वकं गौ
ण्याअजहल्लक्षणामन्तर्भावं दर्शयन् एकत्राप्युदाहरणे विप्रतिपत्तिनिरासेन सर्वमपि समंजसं
भविष्यतीत्याह अथवेति अत्र गौर्वाहीक इत्यत्र स्वार्थो गौः लक्ष्यं तेन लक्षणया बोध्यं तेन ते नेत्थम्
इति शङ्के लक्षणा गुणाः च कारेण तेषां न खलु लक्षितत्वमात्रेण विश्रान्तिरिति वाहीकार्थस्या
भिधाने अभिधया बोधने पुनरुक्त्याभावार्थी हि कर्मणो विरम्य व्यापार इति न्यायात् अभिधान
विकल्पने कल्पनागौरवमित्याशयः मतान्तरमाह अथवेति नाभिधीयते उक्तादेरन्यायात्
स्वार्थो गौः साजात्येन संबंधेन वाहीकगताः गुणा जाड्यमान्द्यादयः एवकारेण गुणिनो गौर्व्यवच्छे
दः शिक्ष्यं तेन लक्षणया बोध्यं तेन तत्समं न तेन शङ्के मतान्तरमपि स्वपक्षे आक्षेपतामिति पक्षे लक्षि

20 नाद्गुणात्स्वनिष्ठजात्यसंयोगादेः अविनाभावो ऽव्यभिचरितसंबंधः तद्द्वारा तद्वत्त्वेनाक्षेपादि
ति भावः उत्थमेगोशब्दमात्राद्वाहीकार्थस्य प्रतीतिः शब्दः प्रतीतिश्चाभिधया बोधनं स्वविनाभा
वलभ्यस्य नतु शब्दबोधितस्येत्यर्थः आचार्यमास्वतिमाह शाब्दीत्यादि हि यस्मात् शब्देनैव न
अविनाभावादपि नेत्यर्थेन तत्प्रतीयोऽतीतिपक्षः तत्र कारणमितिरित्याशंकायां स्वमतमाह तस्मादि
ति यस्मादेवमन्यागतिर्नास्तीत्यर्थः गोशब्दो गोशब्दार्थः शब्दतदर्थयोरभेदोपचारात् एवमन्य
याप्येवंविधस्थाने बोद्धव्यं मुख्यार्थमिरभिधाप्रयोजनं वाहीको गौरिति स्वशब्दप्रतिपादनालभ्यं
एवं चास्यागौणलक्षणाया एतेन मुख्यार्थबाधादित्रयहेतुकत्वात् लक्षणायामंतर्भावः स्फुट एव
वेत्याशयः इह गंगातटयोः स्थानादात्म्यप्रतीत्या तटशीतत्वपावनत्वातिशयः गौर्वाहीक इत्यत्र वगो राम १०

वाहीकयोस्तादात्म्यप्रतीत्या वाहीके जाड्याद्यतिशयः प्रतीयते इति ध्वन्यर्थो यमुपचारेण ल
क्षणाश्रयासः काव्यप्रकाशकारस्य तिवंडिदासपंडितानामविचारिताभिधानं तथाहि सादृश्य
संबंधिनो विवक्षितदितरसंबंधिनो न सर्वथौदासीन्येन प्रवृत्तिः एं अत एवान्यैरुक्तं सम्बन्धांतरं न कृलक्ष
कयोः साक्षाद्वृत्तपदं सादृश्यं तु गोवाहीकादेः धर्मस्तजात्यरूपं मनयेति अत एव यत्क्वचिन्नय
हे गंगादिसंबंधात्किं विच्छेत्यादिकमस्त्येव किंतु गंगाशब्देन प्रतिपादने गंगावृत्तिततशैत्या
दिकमधिकं प्रतीयते वाहीके तु न गौनिष्ठानां गुणानां कदाचिन्न संभवः किंतु तत्सजातीयानां कि
व यो वाहीक इत्युक्ते प्रतिपत्तिः सर्वथाभेदेनाप्रतिपत्तिः। किंतु सामानाधिकरण्यात्प्रयोगात्त
स्याः स्फुगलमात्रेन इत्युक्तं शारीरमीमांसाभाष्यकारव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रैः अपि च परशब्द

परत्वबहुत्वमात्रगुणयोगेन वर्त्तनं इति यत्तयोः क्रमप्रतिपत्तिः सगौणः सत्वभेदस्तत्पयपुरस्सरदूति
एनादेवाभिन्नमोक्तेत्वकारेणलक्षणाविशेषयोर्द्वयोःसुहृद्वयोर्भेदं दर्शयति इयं वेत्यादि इयं साहश्य
२। संबंधहेतुका गुणयोगात्तत्तु साक्षात्संबंधात् अन्यं तं विशकलितयोरित्यनेन संबंधस्यासाक्षा
सूचिते स्थूलगलमात्रेण तु सर्वथाभावः नान्यं तं भेदं प्रतीतिः अक्रयेन संबंधस्यासाक्षात्त्वात् संप्रति
व्यंग्यवैचित्र्येण लक्षणाभेदान्दर्शयति व्यंग्यस्येति फलं प्रयोजनं तत्पुनः लक्षणाः ललितानि
वेष्टितानि अप्रयामेवचव्यंग्यगूढाऽगूढत्वाभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यंग्याख्यौ काव्यप्रकाशौ प्रकारविशेषौ
वहेत स्निग्धेतिवल्लनं चलनं पयोदसुहृदां मयूराणां आनंदेन केकाध्वनयः कालामधुरास्फु
टाश्चेति अयमर्थः वामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यत्र रामस्य सर्वसहत्वस्यापि प्रसिद्धस्य ख्यापार्थवाधात्। राम २१

रामस्यैवात्यंतदुःखसहिष्णुत्वरूपोविशेषोलक्ष्यतेलक्षणाफलवत्त्वंनदुःखसहिष्णुरामोस्मी
तिरवशब्दाभिधानलभ्यंतथाभूतरामविशेषस्यैवातिशयःतन्निष्ठएवप्रयोजनमितितन्नस्मादेव
मुक्तप्रकारेण किंचेतितत्प्रकृतेवङ्मयवेत्यत्रववङ्कपदनिष्ठवाच्यार्थेणवाक्यगतत्वंएवमेवहिध्वनि
गुणीभूतव्यंग्यदोषगुणालंकाराणांवाक्यनिष्ठत्वंप्राचीनालंकारग्रंथेष्वपिज्ञायशोदृश्यतेतथा
हिकाव्यप्रकाशकृतानिहतार्थत्वदोषस्यवाक्यगतत्वेउदाहरणंशायकसहासभाजोमकरध्व
जनियमितक्रमाधिपतःश्रुत्वरुधिमास्तुरस्तेभातिनरामवनिपतिश्लोकइति उद्देशक्रमप्राप्तं
व्यंजनानिरूपयतिअथेतिपरोभिधेयाद्व्यतिरिक्तोव्यंग्यत्वेननिरूपयिष्यमाणोवस्त्वलंका
ररसलक्षणःनिरूपयितिअभिहितान्वयवादिमतमाश्रित्यअन्विताभिधानमतेतुद्वयोःतत्रापि

लक्षणाया अभावे उभयमनद्वयोः द्वितीयमते त्वेकस्याः ध्वननदेयोद्यंजनस्य पर्यायांतराणि
अनेकार्थस्येति अनेकार्थस्य विकासिहाद्यनेकाभिधेयशब्दस्य हार्यादेः एकार्थे नियंत्रिते इ
त्यन्वयः अथैवाचारूपेण नियंत्रिते अर्थांतरे असंवत या व्यंजकस्यापि ते अन्यस्य संयोगादिसाहि
त्याभावादभिधेयार्थविषयस्यार्थस्य बुद्धिहेतवः सशंखो हीहि भई हरिरेणेति शे षः संयोग
इति विरोधो वध्यघातकादिः अर्थः फलं प्रकरणं उपस्थापकः लिंगं विपक्षव्याप्तितो धर्मः सन्नि
धिः सामानाधिकरण्यं सामर्थ्यं तत्कारणनियमः देशः स्थानविशेषः कालः तद्विशेषः व्य
क्तिः पुंस्त्वादिः स्वराः उदात्तादयः अनवच्छेदे एकत्र एव वाक्ये नियंत्रणे नियमे विशेषः एकवा राम
क्यरूपः एषां नियंत्रणस्वरूपं क्रमादुदाहरणैर्दर्शयति सशंखचक्र इत्यादि विस्तरभयेन केचिद्वि २२

न्यवकारेण शत्रुहाश्वादेर्थविच्छेदः अत्र शंखनितयोः शंखचक्रयोः वियोगाभावेन मेव हृ
रिमेवं अभिधत्ते इत्यनुषज्यते व्यतिषेधस्यच शक्तिपूर्वकत्वात् पार्थो नतु इत्यत्र विशेषः सूतपुत्रो
नतु स्वर्वणं अत्र च वध्यत्वात् को विरोधः सहानवस्थानेव छायातपाविति सान्नपदस्य शंकुबा
वकत्वे भवत्वेदारस्यं फलं घटते भवानमवकृतो राजाकामो नतु मकराकारो ध्वजः तस्य कोप
रूपधर्माभावात् शिवो नतु नगररिपुः वसंतो नतु मद्यं सा मुरव्य नतु वदनं तस्य कामकात
रत्राणयोग्यत्वाभावात् शशी नतु कर्पूरं वह्निर्नतु रविः वज्रनतु चक्रवाकः विशेषः च अन्यतो
क्तो नेकार्थनियंत्रणरूपः ननु अन्यथं चस्वरो वेदत्ववकरोति यथेदं शत्रुरित्यादौ षष्ठीतत्पुरुष
समासात् मोदात्तस्वविते हि ईंद्रस्य शमयिता शातयिता वा देत्यादिरेवाभिधीयते बहुव्रीहौ तु

23 पूर्वपद्यं तत्रोदाहृतु निर्णीते ईदृग्वशमयिता शांतयिता येति इदं काव्यप्रकाशस्वरस्यानुदाहर
णं केचित् श्रीधरचंडीदासराघवानंदप्रभृतयः सुसूक्ष्मानाः शास्त्रार्थस्यानवच्छेदमानविशेष
स्मृतिहेतवस्त्वन्यत्र विशेषपदस्यार्थानवबोधेनेति शेषः आहुः स्वरेपीत्यादि उचितमेवेत्यंत
नत्रकांकादीनां विशेषप्रतीतिकर्त्वेनोदाहरणं तैरेव दर्शितं यथा मथ्नामि कौरवशतं समरे
न कोपादित्यादि भीमवचनं अत्र न मथ्नामीत्यत्र काकुः पूर्ववचनेन मथ्नाम्येवेति शेषः एतायन्ते मुने
ः पाठ्यगुणोक्तिमात्रं सूत्रैरपि दर्शितो यथा यदाह मुनिः हास्यशृंगारयोः स्वरितोदात्तैर्वैवरी
डाद्भुतेषूदात्तकंपितैः करुणबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरकल्पितः पाठ्य इति नचु
तत्तैर्वचनं न युक्तं कथमित्याह तथाहीति वाक्यं रूपमेव भवद्दर्शितं मथ्नाम्येवेति रूपं शृंगारा राम १३

द्विरसरूपं च प्रकृतेनोक्तं संयोगादिप्रयोगश्चेत्यादिना अर्द्धहरणादर्शितं अनेकार्थेत्यादौ अस्यार्थ
शब्दो वाच्यपरः विशेषमित्यनंतरं संयोगविप्रयोगादिवदिति शेषः एवं प्राचीनोक्तं दूषयित्वा उ
नः स्वयमेव पूर्वपक्षमुत्थाप्य निराचष्टे किंचेति यत्र क्वाचित्येन ध्वस्तमनोभवेत्यादौ द्वयोरर्थ
र्थयोर्हरिहरस्कपरयोस्तुल्यस्वरउदात्तादिः एकत्र हरौ हरे च न तयाश्लेषाणां नणाकारः अत्रार्था
र्थसम्मतिमाह अत्र न एवेत्यादिना यनीत्यां रोकासिद्धायांतेषामुपजीव्यत्वं तं चं थ निष्ठ्यास्वसुंप
न्निविशेषसम्पादनात अत्रादिशब्दः कालोद्यक्तिः स्वरादयः इत्यत्र लभ्यः वेष्टान्पादिशब्दे न इत
ः सदेयः प्राप्तश्रीरित्यादौ अत्रात्मनिर्देशाद्यः कृष्णेद्विनेति दुर्गानिवनगिरिजलमयस्थाना
निदुर्गापार्वती चत्र अलंघितोलंघितोलंघितश्च विग्रहः शरीरं युद्धं च सम्मीलनं तिरस्कारोद

हृतं चनेजः कांतिर्नयनाग्निश्च राजा पार्थिवश्चंद्रश्च कलाकलनांशश्च गिरिमा महिमाऽैश्वर्यगुण
९५ विशेषश्च भोगिनः स्रक्चंदनानि भोगरंतश्च पर्यासुकैवस्वरश्च कृतहृष्टिः नक्षत्रेण चंद्रेण कृतनय
नश्च युग्मै महत्त्यां गिरिवा विगुरौ श्रेष्ठे च गांहश्चीहृषभं च विभूतिः सम्यग्भस्म च उमावल्लभो भानुदे
वो राजा महेश्वरश्च उकारणे वर्णनीयत्वात् इह वा मावल्लभशाब्देन यो यमत्र कृतो महेश्वरार्थः अत्री
यते तस्यासंबंधत्वं मा उमी। कृीदिति महेश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयाभावः कल्प्यते नेनोमा
वल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमाध्वनिः व्यंजनयैव बोध्यते इत्यत्रैवकारस्यायमाशयः इह खलु मा
वल्लभशाब्दे येयं द्वितीयार्थप्रतीतिस्तत्राभिधायाः प्रकृतार्थबोधनविरामात् लक्षणायाश्च मुख्या राम
र्थबाधादिहेतुकत्वाभावात्तात्पर्यस्य वाभिहितलक्षितसंसर्गमात्रबोधनैयत्यात् व्यंजनाख्यातुरीता ३४

वृत्तिरूपाश्रस्यैवेतिनन्वर्थ्याप्यर्थभेदेनशब्दभेदस्फूर्तिदर्शनात्शब्दद्वयमस्तिनन्वसाजात्यादिकमथ
महेतुःननन्वप्रथमस्तुमावल्लभादिशब्दैराजार्थबोधनेविवक्षितायांतत्रयमाभिधायांद्वितीयःशब्दस्त्वभि
धाभिधाशक्त्याद्वितीयार्थबोधयितुःकिंहेत्वंतरकल्पनेनेतिचेतिनअत्रहिशब्दद्वयकल्पनेकथंत्र
क्षितार्थस्यैवतस्यमंप्रतीतिरनुभूयतेद्वयोरभिधेयत्वेनपूर्वपश्चाद्भाववैयत्यासंभवात्एवंचभ्रमिभव
तिमित्यादौअपिविषशब्दस्यगरनार्थत्वेभुजगादिपदसान्निध्यान्नपुनरभिधायास्तज्जीवनंकिंत्व
व्यंजनैवव्यापारःकिंचद्वितीयार्थबोधहेतुर्भुजगादिरूपःइत्यालंमितेत्यात्तावार्थःयेनरंध्वस्ते
त्यादौतुनियमाभावादनेकार्थविशयःसंदेहःयथांहृयेषामपिमेदिनीभृतामित्यादौवाभय
भिधानमपीतिचेदिदासपंडितानाःएतान्निराकरिष्यामहेश्लेषालंकारलक्षणव्याख्यानावसरे

25

रुग्गीलं द्वितेत्यादौ च न द्वितीयार्थस्याप्रसिद्धस्याभावं वदतो महिमाचार्यस्य गजनिमीलिकैव कु
व्याख्यातृत्वव्यपदेशपरस्परयैव द्वितीयार्थव्याख्याने व्यासवाल्मीकिप्रभृतिमहाकवीनां तादृशका
व्यनिबंधस्य निष्फलताप्रसंगः सर्थद्वयस्यापि प्रतीत्यविशेषाद्व्याख्याविशेषविनिगमनायां प्रमा
ण्याभावश्च किंच द्वितीयार्थबोधने धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनमिति भिन्नशब्दकल्पनाद्भिन्नैव व्य
जनाख्यावृत्तिरंगीकर्त्तव्या विना तस्याश्च यत्र तत्र प्रसवे प्रतिप्रसंगभीत्या संबंधबुद्धेन सैवाभिधाश्रीय
त इति सर्वमवदातं   लक्षणामूलामुद्देशक्रमप्राप्तामिति शेषः उपास्यते आश्रीयते यस्य कृते यन्नि
मिन्नयया शब्दशक्त्या प्रकरणसंगतिमात्र एवमिति बोद्धव्यते यः स बोद्धव्यः शब्दप्रयोगस्य परार्थत्वा राम
त्प्रयत्नसमर्पितात्प्रतीतिरूपेद्यते सङ्ग्रह्यर्थः उच्यते शब्देन प्रतिपद्यते यः स वाच्यः तेन वाच्यलिंगत्वंगम्या २५

त्मनस्त्रिविधस्यार्थस्यपरिग्रहः॥प्रस्यारःप्रकरणंकाकुध्वनेर्विकारःवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्यादितिवक्रा
दिषुप्रत्येकमन्वयः अत्रान्यप्राचीनाभिधेयादिविलक्षणंकालइतिएषइत्यनेनतत्कालान्नभूमानोन्माथ
कत्वंकामस्यसूचितंपातिरितिपतिर्भर्त्तानत्रियः अत्रव्यामदनविङ्कलादिनावैशिष्ट्यंवाक्यचतथा
विधानभूयमानविच्छिन्निमुक्तत्वेनअस्यावस्थावअतिदूरस्थित्यादिनादेशस्यवक्राभावनरूपस्यवंजु
लकुंजादिनाकालस्यवसंतत्वेनएवमेषांवैशिष्ट्येनदृष्टस्पष्टत्वंग्यार्थप्रकाशनंस्फुटमेवनिःशेषच्यु
मेतितटसमीपंसचसमप्रायोदेशः अत्रचंदननिःशेषच्युतंचुचुकादिषुचमशेषंमधरोः निःशेषमृ
ष्टरागोनइत्यधरोष्ठः दूरमंजनेनेत्रिकदेशसंजातेनेत्रेणोजनस्यकाचित्कचिदवशेषः सूचितः इयंतनुश्रि
रकालीनोपिस्नानेइदानींप्रलक्षितांगत्वात्कामः अधमस्यप्रागपिलक्षितानिकृष्टपरिग्रहस्यतनो

७८ ष्ठां च पदार्थानां वापीस्नानविरुद्धानां अनुसंधानादेव वापीस्नानगमनस्य भावमात्रस्य व्रीडाभावेन
न दंतनिकं गलितसीत्यत्र विपरीतलक्षणया गतासीति लक्षितेव र्णमित्यतः पूर्वं तेन सहेति शेषः इक्षणि
स्खलनेति दपस्यनिश्चलनिष्पंदा विलिनी पात्रराजतेव लाका निर्मलमरकतभाजनवति स्थिता शंख
शुक्तिरिव निश्चलेति निरुद्धमेति संबोधनं शंखशुक्तिः शंखपात्री भिन्नेति गदावृतनमसहकारिभेदा
त्त्वरूपभेदाख्यानं तात्शंकेनेति सहतानाविकशतानानेत्रेण अर्पितं अहूतमभिप्रायेणेति विदविशेषणं
एवं चीवोक्तोदाहरणानां ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यत्वेन निरूपणेनाग्रे स्फुटीभविष्यतः किंत्वव्यंजनाया
अर्थत्वमात्रेणोदाहरणं विष्टानीत्यादिशब्देन वर्णनीयनायकागतसात्त्विकादिपरिग्रहः शब्दो वा राम
ध्यस्थ इति अर्थान्तरमपेक्षितेन चैकार्थमात्रप्रतिपादको व्यंजकः यथा इगीतस्थितेत्यादौ अर्थापि शब्द २६

मयेक्षतेयथाकालोमधुरित्यादौएकस्येत्यादेरयमर्थः शब्दार्थयोरेकस्यव्यंजकत्वेनदितरः सह
कारीनइर्वजीयसंधिमात्रेणावस्थितिः किंत्वयत्रयत्रकिंचित्कारत्वं तत्रतन्मूलोव्यंजकत्वव्यपदेशः
द्वयोरुत्कटत्वेउभयशक्तिमूलत्वं एवमर्थानामशक्तानांत्रैविध्यंदर्शयित्वाशब्दस्यापित्रैविध्यं
दर्शयतिअभिधादीतिअयमाशयः कस्यचित्पाठकत्वाद्देरिवतत्तदुपाधिभेदादेकस्यैवशब्दस्य
वाचकादित्वंनतुगवाश्वादिवद्वाचकान्तरं इहयद्यपिगुरुमतमाश्रित्यशब्दार्थशक्तानांत्रैविध्यंदर्शि
तंतथाप्यन्विताभिधानवादिमतेपिनौदासीन्यमस्माकंव्यंजनमात्रशक्ष्यानग्रहिणत्वादित्याहतात्प
र्याख्यामितितात्पर्यनाम्नाद्वितीयलक्षणापरसंज्ञायीभावोवसनामेनीत्युक्तंविवृतिविभावाद्ये
हयश्चतिवङ्यंतेइहैवपरिच्छेदेसामान्यतस्तकारणान्ययकार्याणिसहकारीणियानिवारक्ते

पर्यायोपदार्थानामन्वयः आकांक्षायोग्यासंनिधिरसादुत्पन्नः तदर्थंतस्याः स्तात्पर्यवृत्तेरर्थतद्वोध
27 कंतात्पर्यार्थबोधकंपदार्थानामेकैकशोभिधयाबोधितानामन्वयंयेव्याचक्षतेतेअभिहितान्वयवादि
नोभट्टादयः ॥ इतिसाहित्यदर्पणटीकायांसपरिकरकाव्यनिरूपणोनामप्रथमः परिच्छेदः ॥ द्वितीय २
रसस्वरूपंनिरूपयितुकामस्तस्यावसरप्राप्तत्वंदर्शयन्नाहस्वयेतिअथकाव्यस्वरूपपरि
ज्ञानानन्तरंकोयंरसोयदात्मकंकाव्यंकाव्यमित्युक्तमित्यर्थः इतीत्यपेक्षायांउच्यतेनच्छद्रूपं
निरूप्यतेविभावेनेत्यादिसचेतसांसहृदयानांरत्यादिस्थायिभावः भाव्यतेवास्यतइतिव्युत्प
त्त्याअनादिवासनांतल्लीनस्त्वित्यर्थः उक्तंवासनानानादिकालीनाहृदिसचेतसां।स्वसाम् रा न
ग्र्यंसमासाद्यव्यक्तासेतिरसाच्चतामिति इहयद्यपिमिलितोरत्यादिः पानकरसन्यायेनचर्व्य २७

माणोऽखंडस्वरूपो रसः तथापि लोकप्रसिद्धिप्राधान्यप्रत्यभिज्ञानान्तस्थायीभावो वसतामे
तीत्युक्तं विवृतिर्विभावादय इति वक्ष्यन्ते इहैव परिछेदे सामान्यतस्तु कारणान्यथ कार्याणि सहका
रीणि यानि व रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावानुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचा
रिण इति तत्कप्रकाराः तत्रान्यैरुक्तं विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानः स्वाद्य
त्वं स्थायि भावो रसः स्मृत इति तत्कथमत्र लक्षणे सात्विकानामनुपादानमित्याशंक्याह सावि
काश्चेति सात्विकास्तत्र भमेदादयः दध्यादीति यथा इत्यत्र दधिरूपेण परिणमतीत्यर्थः श्रोदनं भ
वतीति वदति न खल्वोदनः पूर्वसिद्धः पच्यते किंतु पक्तः सन्नोदनो भवतीति न्यायमपि व्यक्त
ः संज्ञा सो भवतीत्यर्थः क्रोधादय इत्यादि शब्दाज्जुगुप्सादयः रसावस्थ्य रससरूपतां प्राप्तियोग्याः

संवृत्तिकीदृगसावास्वाद्यते येनैतदास्वादलेपदृशःकाव्यथवर्ण्णिष्यते लोकइत्याशंक्योक्तं सत्त्वोद्रेकादि
२८ तिकारिकामवतारयति अस्येति अस्यास्वादप्रकार इत्युपचारप्रयोगः अस्यास्वादानतिरिक्तत्वा
त्सत्त्वोद्रेकादिति स्वः आत्मैवाकारः स्वयं यदा अभिन्नत्वेनानुभूयते रूपचाराहितिशेषः यथा रमा
स्वाद्यते विहृतिरजस्तमोभ्यामिति मनो हि सत्त्वरजस्तमोरूपत्रिगुणात्मकं बाह्यमेयावद्घटपटादयः अ
न्तरो धर्मः सत्त्वमात्रावस्थितमरूपः ननु कथमेवंविधः सत्त्वोद्रेको जायते तत्राह कथमस्वेदः स्वप्रकाश
नेशीह्वाध इत्याशंक्याहृतत्वेतित्र यमाशयः सर्वं स्वरूपेसंभवति रजः कर्मणि भारत प्रमादमोहौ
तमसो भवतो ज्ञानमेव चेत्यादि भगवद्वचनात् त्रिगुणात्मके मनसि सत्त्वांशस्य प्रकाशात्मरजस्तमसो राम २८
स्तमसोरनभिभवाद्वैषयिकसुखं जनयति अत एव सत्त्वांशप्रकाशतारतम्याद्वैषयिकसुखस्यापि

नाटकाद्यं दृश्यते न च सुखनाटकाद्यं सुखकारणं नाटकाद्यहेतुकमवश्यमभ्युपगंतव्यं तच्च सुख
कारणं यदि सकललौकिकसुखकारणोत्तरं तेन रजस्तमसोः सर्वथाभिभवः शाक्यादिय एव श्रो
तोऽन्यायाद्याख्यादिलोकोत्तराख्यावाक्यार्थश्रवणरूपकारणान्न सर्वथा रजस्तमसी अभिभूय मनसः स
त्त्वांशस्यैव प्रकाशो जातस्तदानन्दमात्रहेतुको रसः स च स्वप्रकाशरूपो ब्रह्मानन्दोद्बोधः प्रामाणिक
एव श्रुत एवाङ्गः स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानंदसमुद्भवः इति स चाव्यानाग्राह्योधो यदि श्रव्य
व्यतिरेकाभ्यां निरस्याप्रमाणतापत्तेर्बीज्ञापकस्य कोऽस्मीति तत्र मिथ्याहंसो हृदादित्यादिशाते
लयहेतुकस्यान्नदा निरूपस्थितेर्व्यक्तप्रकाशते यदि ऽनवाद्यकाव्यदर्शनेश्रवणाभ्यां नदाविना
रादिशवलितरत्याद्यं शकर्तुरीत्याद्याननि किंकुर्मः कारणवैचित्र्यस्यैवायं सहृदयानुभाव

४१

त्व

सिद्धोनुभावइतिचेन्नतस्यचरत्याद्यंशशबलत्वेपियथास्वप्रकाशत्वमविरुद्धंनतथैवाग्रेदर्शयिष्यते
तदेवाहस्वप्रकाशत्वाद्यपिवक्ष्यमाणरीत्यापिरत्याद्यंशशबलत्वादेवचास्यब्रह्मास्वादस्यसहो
दरत्वंनतुतत्त्वंस्वप्रकाशत्वेनोक्तंस्वरूपार्थइत्यनेनमयटः प्रकृतार्थस्यनिरासः तेनस्वप्रकाशानंदचि
दभिन्नत्वंचरसस्यस्वरूपोक्तंभवतीतिनारायणदासपादैरुक्तमितिनेत्याहुः चमत्कारश्चसर्वरसप्रा
णभूतः नस्यचरत्याद्यंशशयेशबलत्वेयथायथंशृंगारादिव्यपदेशः तदभावादनंतव्यपदेशइ
तितत्तेषांवचनंतुच्छ्यत्वंतइतिप्रांशुत्वंनीत्यत्रापिपूर्ववत्प्रकारः स्वप्रकाशस्वरूपस्यान्युपपन्ने
ःयोगिवदितियथायोगिनः शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रकाशानंदचिद्रूपतयासाक्षात्कुर्वंतीतित्यत्या राम
द्यंशाकर्बुरितमसितथातुच्छ्यत्वंतइत्यर्थः नयाचोक्तंविभावादिसंभिन्नाकृत्याद्यंशकर्बुरितस्व ४८

रस

प्रकाशानंदस्वमत्कारस्वरूपोरसइतिकोविद्गुरागादिसंभिन्नानंदसाक्षात्कारानंतरंप्रशां
तनिखिलप्रपंचचिदानंदमयब्रह्मतत्त्वादिव्याप्तिस्वस्वनिर्दशावत्समाधिवद्वेद्यैतियद्वाडुःखप
ह्यादयःधुरागानान्ततः संपूरितेरसतदास्वादभवैकापाक्षव्याप्त्यंतसुखःक्षणोततोनिर्विषय
स्यास्यस्वरूपावस्थितोनिजःशायुज्यतेहृदिनिःस्पंदोयेनहृष्यंतियोगिनःशब्दावाच्यार्थोनाशव
लितस्यैवानुभवाच्चमनुभवामीतिप्रतिसंधानस्यतारनैवोपपन्नेरधिकंनेच्छंतिरससंततिसं
तन्यमानेरसेसंतन्यमानत्वेनब्रह्मास्वादमहोदरस्यास्यविजातीयाव्युच्छिन्नप्रवाहत्वाहिवं
सूचितंवाक्यार्थोविभावादिःतत्संभेदादितित्यपलोपप्रपंचमीतेनविभावादिशबलितइत्य
र्थःकाल्पनिकमौपचारिकंकर्मकर्तरिवेनिरास्वाद्यतेस्वयमेवप्रमाणोतेरोपनीतरत्याहिन

दात्म्येन समुल्लसित्वान इत्यर्थः एतावतेत्यत्र प्रबंधेनेति शेषः रसस्य व्यंग्यत्वेन निरूप्यमाणस्य हे
30 कं यज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः अन्यथा हि तु व्यंग्यप्रबुद्धेः कारणं सिद्धं न तु साध्ये व्यं॰ जसे मतः शाब्द इ
त्यर्थः यथा दीप इति न खलु दीपो घटादिकं साधयति किंतु स्वप्रकाशेन सिद्धमेव तं प्रकाशयति
अन्यथाभावे सिद्धस्य साधनेऽहि शर्ध्वनिकाराद्युक्तमार्गेण व्यंग्यव्यंजकयोः पार्थक्यमित्यनेन
व्यंजनाया व्यंग्यस्य च पार्थक्यं न्यायसिद्धमेवेति भावः नूर खलु दीपस्य दीपप्रकाशेनैक्यं अत एवे
ति आह्नरित्यस्य व्यंग्यत्वमुक्तं भवतीति अत्र दूरस्थेनेति शाब्दो नान्वयः अत एव यतो गगन रूप एव र
सद्रूत्यर्थः आङः न्यायविदः आवीनावीवीनाइति शेषः करणं न विज्ञापनं स्वादनं स्वदः काव्य राम
र्थसंभेदादात्मानंदसमुद्भव इत्युक्तप्रकारः कश्चिदित्यालौकिकः व्यापारः व्यापारविषयाद ३०

सादिभिन्नश्च विलक्षणो व्यंजनादिविशेषः व्यपदेशादित्यत्र तस्य स्वादनव्यापारस्येति विशेषः व्यं
ग्यत्वमुक्तं प्रकाशितत्वादुक्तप्रकाशमात्रत्वेन व्यापारादित्यर्थः नन्विति यदीदृशानंदस्वरू
पो रस इत्यर्थः रसे सुखमित्युपचारः सचेतसां सहृदयानां नेत्रकरणादिषु शास्त्राभिनिवेशान
नुराजकत्वानाधिकारित्वा रामायणमितिहासः हेतुत्वमिति हेतुत्वं गतेभ्यो रामवनवासादिभ्य
ः लोकसंश्रयात्। लोके न तु काव्ये लौकिकानत्वलौकिकाः तेभ्यो रामवनवासादिभ्यः अलौ
किकविभावमयव्यापारत्वनयानत्रपर्यायानरत्वमात्रेण विभवनादिस्वरूपं वक्ष्यते। स्वरभेदं त
स्वातादित्य इत्यनेन देशकालादिविशेषेण सुखमयस्यापि दुःखमयत्वं अत एवाह दुःखं वस
सुखदुःखमोहात्मकत्वं सांख्याः काव्ये अलौकिकार्थे द्रुतत्वादवीभावात् सदृशनिरसोहि धः

नन्वितिरामादिरत्याद्युद्बोधकारणैःसीतादिभिःसामाजिकरत्याद्युद्बोधःवन्मतेरसतामात्रैम
पद्यमानःसाधारणीकृतिःसाधारणीकारणंनामएनतत्वभावेनसाधारणीकारणभावस्पष्ट
भावेनतदात्मनस्थावानेवतिपद्यतइतिसंबंधःकस्माभेनइत्याहयस्मासन्निन्यादिविहृणोति
तदात्तनेतिनिश्चयमर्थःसत्यानीरामद्यभेदेवतिपत्तौनाद्यकाव्ययोरावणादिदर्शनश्रवणाभ्यांरो
षोद्बोधेनसभातःसतातःसम्यग्व्यायधनुराकर्षणादिभवेत्तभेदेनप्रतिपत्तौतुखात्मनिछारोष
दिस्थापिभावोद्बोधोनस्यात्एवंपोदोषःसमनंतरमेवहृत्तौदर्शयिष्यतेतदुक्तंभेदेनप्रतिपद्यत
इतिस्वथाविरादिनाशुक्तौरजतप्रत्ययभेदाग्रहवत् साधारणाभिमाननःउक्तप्रकारेणविभा राम
वादीनांसाधारणीकरणव्यापारप्रभावेनोत्पन्नस्यस्यात्मनिसाधारण्याभिमानस्यबलात्तत् ३१

नृणांसत्यानां रत्यादिःसत्यानांस्थायिभावःसाधारण्येनप्रतीयतेविभावादिसाधारणीक
रणव्यापारेअभावादेवेत्यर्थःआत्मगतत्वेनप्रतीतौअन्नमदेवतादिसीतादिहेतुकत्वेनेतिशेषःअ
रम्यताअनास्वाद्यता।तदास्वादेतस्यरसस्यास्वादेएवंचविभावादयःस्वयंसाधारण्येनप्रती
ताःअमातारंतर्गतरत्यादिकंचसाधारण्येनप्रत्यापयंतीत्यर्थः रत्यादेर्भावकगवासनांतर्नि
लस्येत्यर्थः लोकतोलोकेअपूर्वइतितद्भिन्नःस्वदीर्घोत्कमितिच्छाभ्याभिप्रायःदृष्टंविधातेति
शेषःनार्तयितानर्तकीदुदीर्घास्वस्थादिअभिनयेनदर्शयितुंशिक्षयतिमालविकायांतुसहज
सौंदर्यादेवतद्रस्नीनिभावः अन्याक्षेपइतिअन्यदेकतमंद्वितीयंवाअनुकार्योरामादिःअनुक
र्त्तानटःपाठकश्चसत्यमध्यएवगण्यतेएतावतासत्यानिष्ठएवरसइत्यर्थः नायमिति अयंर

सःसत्तायांसद्भावेवर्ततीतिमंतरेणाभावात् नविभादिज्ञानकारणकत्वमित्यनंतरंतनज्ञानानु
पलभ्यमानकारणांतरस्परसस्पनकार्यत्वमितिभावः नोनित्यःनित्यत्वाभावेहेतुमाहपूर्वसंवे
दनोज्झितइतिपूर्वसंवेदनाभावादित्यर्थः नतुपूर्वसंवेदनाभावान्नित्यत्वाभावेऽन्तरेषामपिनि
त्यवस्तूनामभावप्रसंगाद्इत्यतआहअस्परसस्पनापिभविष्यन्नित्यादिसाक्षादनुभूयमानस्य
हिकथंभविष्यत्वंयस्यखलुवस्तुनोभविष्यत्वंसहजोधर्मःतत्सदाभविष्यदेवस्यादितिभावः
कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावात्समनंतरोन्यायसिद्धत्वासिद्धत्वादित्यर्थः नैर्विकल्पकंज्ञानं
प्रथमिह्यालोचनयामात्रंप्रथमंनिर्विकल्पकंबालमूकादिविज्ञानसदृशंशुद्धवस्तुजमित्यु राम
क्तप्रकारकंतस्यग्राहकमित्युपचारप्रयोगः सएवरसः निर्विकल्पज्ञानरूपत्वेनगृह्यमाणे ३२

न भवतीत्यर्थः तथा च न निर्विकल्पज्ञानविषयेपीति । अत्र पक्षे तस्य ग्राहकमिष्यत इत्यत्र नोप
चारः = तथाभिलापेपि अत्रापि पूर्ववद्दोसो न सविकल्पकरूपः न च तद्विषयोपीति व्याख्येयं
सविकल्पकस्वरूपं चात्र तः परं पूर्वैः स्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यथावद्व्यवसीयते सापि प्रत्यक्षेण स
म्मिता ॥ अन्यत्तु मात्रप्रकरणा सविकल्पकं सविकल्पकत्वेन सम्मतेत्युक्तप्रकारकं अतः परमि
त्यत्र इदमा पूर्वोक्तनिर्विकल्पकपरामर्शः शब्दसंभावात् शब्दज्ञानं हि परोक्षमेवेति भावः
तत्कथयेति तत्त्वं स्वरूपं पूर्वं न दृष्टं नक्तत्वोक्तस्वरूपो निरूपणप्रकारो यस्य रसस्येत्यर्थः अ
लौकिकोलौकिकवस्तुविलक्षणः यदाह एतन्निरूपणप्रस्थारएवकाव्यप्रकारकारः अलौ
किकसिद्धेर्भूषणमेतन्नतु दूषणं न खलु त्वन्यत्रादर्शनमात्रेणानुभूयमानवस्तुस्वरूपापह्नवः श

क्वक्रियइतिभावः कथमीदृगसारेस्माभिर्न्नीतुमनइत्यतआहवेद्यइतिप्राचीनवासनानासु
दितांगविद्यानिप्रणेतोवस्कृताबुद्धिरवहृदयंतद्वद्भिः सहृदयैः ननुवैयाकरणमीमांसकाद्वंद्वस्त
दैर्मस्माभिरितिभावः अवयुक्तेरूपरसेश्वस्याश्ववर्णायाएवाभिन्नेएवंवसहृदयानुवरएवात्र
प्रमाणमितिपर्यवस्यतितथाचनानाश्रयदोषः यद्यपीत्यादिअयमर्थः समंतरोक्तप्रकारेण
रसाभिन्नेचर्वणेइतरकादाचित्करस्कः स्वभिचारेणहष्टेकार्यत्वंकदाचित्कत्वादेवोपचर्यते।
तेनचर्वणस्योपचरितेनकार्यत्वेनतदभिन्नेमासपिकार्यत्वमुपचारादितिभावः अस्यचकादाचित्
कत्वेपिनकार्यत्वमितिवसमंतरमेवोक्तंव्यंजनानिरूपणेपंचमपरिच्छेदे ननुयदीति कथंस्व राम ३३
प्रकाशत्वंरत्यादीनांजडत्वादित्यर्थः रत्यादिरितिअस्यरत्याद्यंशस्ययदाङ्कः आत्मसृतस्वका।

कारप्रकामप्रतिमानतः। ज्ञानाकारावलंबित्वेनानुभूतः सुखाकारोपि प्रकाशतेन तस्य प्रति
मानतः तत्साक्षाद्दृश्यइत्याद्युक्तं सोपि स्वप्रकाश इति तन्नु यदि चैतन्यवलत्वेन जडस्य स्वप्रकाशतान
दाप्रमाहृभावमापन्नस्यांतःकरणस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यादिति चेन्नैवं तत्र हि त्रिगुणात्मके
मनसि सत्वांशस्य नरजस्तमोभ्याम स्पृष्टत्वेन चानंदप्रकाशाकारा हत्तिः संस्पृज्यते न च त
योः शवलत्वमपि तादात्म्यकं कुतो वा तादात्म्यमिति किमार्ड्क करणि जानो वहित्र वितं तयाऽक्तो
वांगीकारात प्राचीनाचार्यचरणानामिति शेषः यद्यपीत्याद्युक्तं दौतदेकात्मनीति पदं तादात्म्य
स्वकंगोचरीकृत इति चिदानंदमयोयं पुरुष इति वड्उपचारः अखंडत्वे सम्मति दृश्ययति त
इत्कामित्यादि विभावाइत्यादिकारिकायां रत्यादिप्रकाशसुखचमत्काराः कंठतोनोक्ता

34

विप्रकरणाद्वत्सेयोः॥ इत्यादीनि॥ अनादिवासनान्तर्लीनस्य रत्यादेः प्रकाशकाः शब्दोपहि
तरूपात्काव्यशब्दोपाधिनाश्रयणात् बुद्धिविषयतामापन्नात् साधनत्वेन सोसहोद्बोधे मन्यते स
त्यइति शेषः प्रतिनायकादित्यादि शष्टाद्विकृतवेशब्याब्रादयः वक्ष्यन्त इहैव परिच्छेदे स्थैर्यानस्थि
वतरः सामान्यगुणाम्नायकत्ताधृतिक्षमादयः एवं दक्षिणादिनायकेषु मध्ये॥ शोणमित्यादि
विभुं विभुं समीपयतेः अत्वनयादिकमकृत्वापीति भावः अन्यतोन्यस्यामी विनेत्यर्थः विस्तृद्भि
तं मन्यामहे किं तु मामेव स्तुस्थितामिति भावः प्रसंगादिति एषां हि सदा सयुक्तत्वेन कार्यका
रित्वे प्रधिकं क्षणपरिपोषः एवमन्यत्र नायकसामान्यगुणस्यागादयः कुसुमातिथोविदश राम
कावसानकादिः प्रसंताविधौ वसन्तकमधिकादिः सत्वन्यत्रेति यद्वेत्यादिक्रमार्पिमित्यन्तस्य ३४

ग्रंथस्यायमर्थः सहायकथयस्नावे मंत्रिण एव सहायत्वकथयद्युक्तं नवानुन उभयस्यबाभ्युवनए
वान्तुसहायत्वं हि विरुद्धं किं तु राजा केनात्मचिंतने कुर्यादित्यपेक्षायामेवक्कचिन्मंत्रिणा क्वचिदात्म
नाक्वचिदुभावेनेति वक्तुं युक्तं धीवल्लनितस्य च निश्चिंतत्वादिरूपकथनेनानि मंत्रिमात्रायत्तार्थचिंत
नमुपपद्यते किं च नदृप्यर्थचिंतनोपायप्रकरणलक्षितत्वं न तु सहाकथनव्यस्थार इतितस्यधीवल
ल्लितस्यन च सहायः मंत्रिणः सहायत्वे धीवल्लितस्याप्यर्थचिंताभसंगात् शकारस्तुरूपमाहम
देतिमद्दोगर्वः मद्यविकारोपिवानिजस्यनाम्नः श्रोतेवासिद्धविभागगर्भे विभागगर्भे स्थितेभावम
भिप्रायेऽजीयत उहि वासवनाः सर्वंगुणविशेषाः तद्भवा सर्ववती गुणानां नायकानां गुणा इत्यर्थः इ
हचकन्यासुगंधैवपरीताटापभल्लाद्धचिन्मध्यापिएवंवेश्यापातिस्वस्त्रियाएवैताद्भवत्वयं लज्जापज्ञोत

तिलज्जावसाधनानि परचिंतानिष्पापासानि अविनयदुर्मेधानि धन्यामां गृहे कलत्राणि लज्जावपर्या
35 प्तं संवृर्णं वसाधनं भूषणं येषां निष्पापासानि निस्पृहानि दुर्मेधानि अनभिज्ञानि सारवस्त्रीनवनास्तु
मध्ये वर्धिमानं च पुष्पं च एति गृह्णाति मंदत्तां कपत्तां याति गृह्णातीत्यर्थः निर्लुंठनं परस्परविभिन्नग्रहणं सा
रत्यापदंशं संख्येन सौहार्देन कृतमुपदेशं अथवा सख्येति हेवर्थतृतीयांतपदं तेन सख्या कृतमुप
देशमित्यर्थः अस्फाति पर्यंतने चोत्पलेनेति संबंधः अत्रेन पुरुरत्येत गुरुः हंतानि कर्णपूरादीनां वलां
मंगयाभोगैरिति श्रीलिकुसुमैरिति वविशेषणे चतृतीयांतेनैव कथयतीति तेषां कथनं करबंधास
वीवसंचं वङ्कुप्रकारं षाड्विधेपत्येकं विविधबात्रप्रियं दहेदिन्यस्मारादिभिः त्रुरूपोनिरिन्पनयोरपि सं राम
बंधः बाले अत्रे धीरमध्यायावक्रोत्यो प्रियतापनं धीराधीरास्त्वा सोपहासवचनेनेति भेदः सर्वव मध्या ३५

समनंतरोक्तेषुभेदेषुनिश्चयिनोपिईषदपिविविच्छायामित्यर्थः मनोजिरः मनसाधृतमप्यनाया
सायादप्यनुमिनोतिईंगितज्ञैवतंईंगितज्ञानेस्वकरमेवह्रालिहः अत्रैववैविध्यग्रहणशीलाः वैद
ग्ध्याचातुर्येणमधुरोमनोहरोयः प्रबंधोव्यापारस्तत्ररसिकेयतेनचातुर्येणनिर्वोढ्यायोमदभिग
मार्थप्रबंधस्यमाधुर्येतिभावः सामान्यनायिकासाधारणस्त्रीत्युद्दिष्टावेश्यासाचवीरावन्दरा
वहिर्दर्शयेतनवंतर्वहेतमदानिष्कासयेतनचात्मनाघुनर्द्वनयोगेसतिमानरिदोषंदद्यादात्मा
नेवपरिग्राहयितुंस्नुखदाढ्यधनेपिवाद्यर्चितंदुःस्वार्जितस्पर्धयितुमशक्यत्वात्तस्येगिनस्तपस्वि
भवतप्रभृतयः मदनायत्तेति अयमर्थः मदलपवरसद्वस्पस्त्रीपुरुषधारणत्वात्उभावः तस्यां
नदेङवाचितरतिप्रछन्नंगुप्तंवातपंडारागविशेषः अवस्थाभिरप्रेष्ठत्येकमित्यर्थतत्रतास्तमध्या

गुणेोरतिविचित्रताश्वश्रुषादिर्वाऽवेष्याभिसारिकायथाममतानपादीनांतामूलेोक्तंदशनम
क्षतंदर्शयंतीहवेदीहेषाविक्षतनहेतुर्हीनंहरंतीस्थानस्थानस्खलितविन्यासेसमाभाषमाणापु
36 नामग्रेसरतिकुटिलेनदर्शितोत्रैर्मितंवस्त्रशानांस्थानानांमहर्षिणोक्तत्वाद्भिन्ननिर्देशः यदाहस्था
नान्यस्थानानामपशावदतिमुनिः पुंश्चलीनीविनोदइतिअष्टौस्थानानेनान्येवकैर्यादीनांएका
वलिरिकगुणमुक्ताहरः अष्टाविंशतिशतंषोडशानांअत्येकमष्टधागुणनात्तकाश्चिदित्यसंतो
षोक्तिः नथाहि जयदेवकृतगीतगोविंदेममपितामहचरणानांकेशवधेपरस्त्रियोवाधिकया
अष्टावप्यवस्थाः स्पष्टमेवप्रकाशिताः कन्यायाअप्यात्मीयत्वेनपरिगृहीतस्यपरयोऽपभो राम
गेस्वावस्थितोचतुरांतरोमानस्तथाविधेनाविमानेनकथंचिन्नावदर्शनाद्यर्थमभिमुखंनापके ३६

कलहांतरितत्वं नोनस्यैव प्रवासे प्रोषितभर्तृकात्वं एवमन्यदपि स्वबुद्धिभिरुह्यं आसामुक्तभेदा
नांनखखण्डितनिपिबति सर्वतोनिरुद्धप्रसवीकृत्य स्वयाज्ञायत्नयां प्रवेशयति उपभुंक्ते वा मदनशर
पत्ताकानरंगवपातिवक्रूति प्रसकाविनिकरूपतद्धितेननस्याः कुत्सितन्वं प्रकाश्यते विटपेपिवि
टंपिबति पातीति वाक्यात्पन्नियोगस्तस्यामप्युक्तप्रकारेण तथात्वमिति द्वयोः सादृश्यं तथावि
दः सापि कुत्सितेति युवयोः कुट्टी वक्रत्वेन सादृश्यं एवं चानयोर्विटपत्वेन सादृश्योर्युवयोर्वा गार्हि
तत्वेन सादृश्योः रुचितो योगोन्नस्यैव विटपप्रदानतो भवतीत्युभयथा संबंधः प्रसंख्या पद्मिनी
मृगादिभेदात् प्रलंक्रियते भूष्यंते एभिरित्यलंकाराः सर्वगुणविशेषः तासां नायिकानां ईरि
ताः उक्ताः विकारो मदनविकारः विहृतीत्यादि प्रवहारे पि भावविशेषवाङ्गाववशाद् एवप्रयो

गः सुखेन साक्षीकृतानसुसखीत्यर्थः पर्यंतं समंततः क्लिष्टं तदेहितिनद्यातस्यास्फटितिप्रहृन्नाः

37 सर्वांगविभ्रमाः सकलाः संशयितमुग्धभावा भवति विरं यथा सखीनामपि मन्मथस्याचार्य

त्वं भावशिक्षाविशेषः मन्मथोद्बोधनं यं यं भावविशेषमधिगतवती तं तं प्रकाशितवतीत्यर्थः

निषेधात्मको विधिः किमनेनास्मत्कृमित्यनादरस्यक्तव्याभिमतवस्तुनोपि परिग्रह इत्यर्थः

पल्लवस्य रूपमित्यासामान्येन सपक्षहृद्योरपि हिकवाधरयोः पल्लवरूपमानत्वेन निर्दिश्यते।

वेपथुः कांतस्य हस्तसंबंधः प्राणसमानेति प्रियस्य संबोधनं किमपि व्याजेन प्रियस्यान्तिपा

र्श्वस्थितानस्मिन् हृरतः पश्यति सति स्वसखरसिकाः परिजनाभाषणादीनि स्वाखदर्शने राम

पर्यंतानि कर्मणि करोतीत्यर्थः यत्किंचिद्वि प्रियस्य कथां कथयति तदा धोसुखी सती कथय ३७

यतिकिमपित्रुछमपिबर्ण्या एतेष्वनुरागिणि तेषु मध्ये पांथिन पथिक पिपासितइखलक्ष्य मेया
त्तिनन किमन्यतः नमनागपिवारक इह ग्रस्त्रि ग्रहे ध्वनरसं जलं यंग्यार्थस्त्वनरसीमामनिवा
किनरपस्तुं स्वेति एवं सपरिपरं विभावस्यालंबनाख्यं भेदं निरूप्यनद्दीपनाख्यं भेदं निरूपयं न्ना
ह अथेति करामिति करं किरणं हस्तं च कुमुदानामीक्षणं दर्शनं पक्षे च कुमुदनेवेक्षणं च कुर्यवा
यमेवं विधूपङ्कः अकरणस्थं शृंगाररसमुद्दीपयति उद्देशक्रमप्राप्तमनुभावं निरूपयितुमवता
रयति अथेति तं युद्धमिति रामादेर्वसनांतर्द्धीनस्य रत्यादिभावस्याद्वोध्यं वहिः प्रकटयन्नित्यर्थ
ः कश्चिदांतरोधर्मः स च परतेङ्कः स्वहर्षादिभावनायावन्यतानुकूलां तः करणवृत्तस्य च समा
हितमनस्त्वेनोत्पद्यमानद्वारोतरत्वं गावलीवर्दन्यायेन स्वरूपेण संमदो हर्षः वेष्टास्तानयोनिय

क्तिभावः व्यभिचारिणउद्देशक्रमप्राप्ता इति शेषः रत्यादीनवर्णकेरश्चाये निर्वेदादयो बुद्ध
ध्यायाः ते ऽधिकविंशत्प्रकारा व्यभिचारिणः के किमाख्याः एते च निर्वेदादयो वितर्कान्ता भावा
३४ उद्देशतस्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः अन्यानुक्तान्विप्रहत्ययः एषामेव वक्ष्यमाणविभावानुभावरूपतया एष्वां
तभाविवत्तमित्यर्थश्चाउक्तेति॥ अयमर्थः निर्वेदाख्यस्य संचारिभावस्य स्वस्यात्मनो ऽवमाननं स्व
रूपं सत्त्वतत्त्वज्ञानादेर्विभावादुत्पद्यते दैन्यादिकमनुभावं च करोति अश्रुसानिःश्वासा एवोत्क
टतया सुकुलस्य लवः एवमेषां सर्वेषामपि व्यभिचारिणां स्वरूपकथनप्रस्तावे विभावानुभावयोः
कथनं वक्ष्यमाणस्य शब्दवाच्यत्वदोषभिया महाकविभिस्तद्द्वारेण निर्देशो नापि महाकाव्येषु
स्वपतितपत्यर्थे किंचैवं स्वरूपपरिज्ञानमप्यभिघ्रामं भवतीत्याशयः सर्वमेति अत्रनेत्तु संसा राम ३८

रंभोपगूढवर्णनया निःश्रेयससाधनसमर्थोयं देहो मया नाश्रितस्तन्मां धिगिति स्वात्मानं वर्षजे
हृष्टिर्भवेत्स्वत्स्वतां बूलतया क्षेपणे शास्त्रैः शरादिभिर्योगैः कुजे स्त्राभियोजनं समं तदाक्रमणे एतज्जु
नितालोकप्रसिद्धाः श्रेष्ठाइत्यर्थः। अर्घ्यमिति नवप्रथमपादे एवावेशः दौर्गन्त्यं वारिस्यं अत्रनीजस
श्रोजोहानिः त्रीणि वा चत्वारि वा विवर्त्तराणि संमोहानंदयोः संभेदामिश्रणं भ्रान्तिभैव भ्रान्तिर्भ्रंशविवि
धः सरको मधु गौडी माध्वी च पैष्टी च शाववीति त्रनंतरे वनद्युवयुगलमस्यान्यनिक्षिप्तसनलमंथव
हृष्टिः श्रालेरव्यार्पितमिवकृष्णमार्त्वे युक्तमे गेनत्रस्थितं युवावयुवतिश्च युवानौ तयोर्युगलं तत्रेष्टद
र्शनाज्ज्ञजनाएवमन्यत अभिवेगाः पराभवः जीवितेशो जनः प्राणेश्वरस्त्र अगके षिति स्वार्थे कः
मयाीति एवं सति सा मां पश्यन्तीति सकपद्यं नव्रतां विना अन्यत्र वहितलोचनं त्वं मम कदाचिद्दभिलसि

नमितिभावः एवेति एषाकुटिलघनेनचिकुरकलापेनभवनिद्धारणी। ममसखिदास्यतिदर्शनि
39 श्रायसयष्टिविरचितलोवणीरक्तनसौहित्यंदृष्टिः सवलिजइत्यनुकसमासः कमलेनेतिविकसि
तेनसंयोजयंतीविरोधिनंशशिबिंबंकरतलपर्यस्तमुखी किंचिंतयसिसमुखिअंतराहितहृद
या। एतानिचोदाहरणानिव्यभिचारिसद्भावदर्शनमात्रपराणितेनतेषांकाचित्प्राधान्येक्तौविवक्षा
धान्येवानकाचित्क्षतिः स्थायिभावस्तहेशक्रमशान्तः अविरुद्धाइतिविरुद्धैरपिस्थायिभावोनहनि
ध्वनेर्महाकविकाव्येषुनियमक्रमेव खगिति यथास्वकस्त्रंसर्वेषांपुष्पाणांमुक्तानांवानुग
तंतथेत्यर्थः तैर्भावैः सांतरस्थायिभावस्यप्रथमस्यनिराकरिष्यमाणविवादास्पदत्वेनवलतया राम
दृष्टइतिदेशः रतिरित्यादि॥ प्रवणायितेप्रवणीभावः इदंचमदनाविष्टस्त्रीपुंसनिविष्टेवशृंगार ३९

कार्य

स्य स्थायीनश्चान्यथास्थायिलक्षणायोगात् एतेषु समनंतरोक्तग्रंथेषु भावैरनुनिष्ठैः काव्य
निष्ठैर्वीनस्य रामादेरनुकार्यस्य यो भावः स्वरूपं तस्य भावनं दर्शनं श्रवणं वा एवं सपरिकरस्य र
सस्य स्वरूपमुक्त्वा विशेषान्निरूपयितुमुद्दिशति अथेति सात्विकवद्गलगीतवाद्यादिपूर्वक
व्यराद्दष्टानुकाररूपाभिनयाश्रयत्वेन महर्षिणा कंठोक्ता अष्टौ आद्या महाकाव्यादेः शांतो विन
वमो रसोस्तीति तस्य स्थायिनिर्देशः सम्यक्स्वाद्यपोषकत्वाभावात् यदाह ध्वनिकः पुष्टिर्नाट्येषु नै
कस्येति एवं च निरतिशयसुखास्वादलक्षणत्वादेक एव रसो न तु विशेषाः संतीति वादिनां मत
मप्यपास्तं अत एवोक्तं यत्कारणं यच्च कार्यं ये च सुव्यभिचारिणः । स्वरूपं यच्च तद्भेदाः शृंगारादि
नयास्मृतेति ॥ शृंगमिति मन्मथोद्भेदस्य शृंगमिति नामांतरं तस्यागमनं रामादिष्वाविर्भावः

सहेतुकारणं यस्येति भावः आरु पूर्वानुरागता विनिधानतो ४ बद्धं नादरशब्दस्य स्तुत्यादित्वात् तत्र

५० मन्मथाङ्कुरस्याविशेषनिर्देशात् उभयोरपि एतेत्र सप्रकृतिभूतयोः परस्परं प्रौढतयानुरागहेतु

कत्वमस्य वदस्य स्फुवितं प्रत्युरागस्य कानिष्ठत्वे हि रसाभासो वक्ष्यते दाक्षिण्यात्याश्रवारः एषां वरस

नां वरन्नादेवनकथनं नाटकादिष्वभिनयविघ्नहेतुः पुनटसंपाद्य पूजादिषु पर्युज्यते विहृत्यातिप्रव्रं केपा

दिः होढ़ी पवनविभावाद्येकदेशतो दर्शितं विस्फुरतः स्वयमपरिच्छेदनो वाङ्मयं यत्र वित्तिरतिरुत्कं

ठा उत्कृष्टा भवति प्रकृष्टं भवति २ प्रकर्षस्य नायिकाभिष्टत्वे नायकं नायकपक्षे च नायिकां लोपीति

न प्राप्नोतीत्यर्थः स च विप्रलम्भः ॥ प्रेमार्द्रा इति दर्शनादिगतो भवेद्यंजकः न विशेषः प्रेम नत्पूर्व राम

कोवशीकारवणयः रहस्य संवेदनं परिचयः मयस्तन्मयबहुपाप्तिरिति परस्त्रैवेण छेदनीयो यो ५०

गः विविलीति विसिनीदलशयनीये निहितं सर्वमपि निस्वलं अंगादीर्घो निश्वासभवः ए
षकुययति जीवति परिकिंवलेशे कालिकाविह्लेन निशीथकालः स्मृवितः तपस्विनी शोभ्या
शेलेवाभ्रमराः महाश्वेतापुंडरीकहे नांते पुंडरीकस्यमकडाणः वनजीवनमलभतकरुण
विप्रलंभस्यविषयोनन्वपूर्वरागप्रवासयोः। नदिंगितेस्मदिंगितानि हष्टेत्यर्थः ईप्सितानि स्व
वभावंवे ष्टितानि उक्तान्नेवहष्टानिति दर्शयति व्रीडामित्यादिनलिनीवाणः कुसुंभो मंजि
ष्ठारागस्त्वित्यर्थः। मानवद्देशक्रमप्राप्त इत्यर्थः प्रणयः प्रेम अप्रतिगणित अलीकप्रस्वप्न विनिमी
लिताक्षी स्वभागमस्पृमवकाशं गंडपरिचुंबनापुलकितनपुनस्त्विरायितथ्ये ॥ एतच्चिरायिकं ना
यिकायां सकलमपि शय्यामाहात्म्यमिथ्याप्रस्वप्नस्य नायकस्य गंडपरिचुंबनस्यावचनं॥

वणयेति उत्तमकुपितयोर्द्वयोरपि अलीकप्रसुप्तयोः मानवतोर्निरुद्धनिःश्वासदत्तकं तुयो
रेवकोमंदः कामंदः कश्चिरसोढुकः समर्थानत्तायत इति भावः ईर्ष्यारह्य भाववंसंवारिल
क्षणयोगातनतस्तुशायितं तांस्तुत्रेह दृष्ट्वा स्वप्नस्पोक्रमकालएव वतूकथामद्योध्यानंगोवस्
लनंश्रस्याः संबोधनंतन्नामग्रहणं उसंगात्स्व गोपायानाहमापिमेति॥ प्रवासउद्देशकमवा
न्तः पूर्वात्वभवानायकस्यनायिकायावायामइति। तदागमनेममकृतः शोकः जीवनाभा
वादितिभावः शाघ्रं नडुजसानिवामयेपश्यन्त्याममनवागमनस्याप्याशंकरे याजीवनेधा
वंत्यवास्यलोचनमित्याशयः भूयानित्यादेरयमभिप्रायः मयिकृतकंडेमवत्रुस्त्ववनरव राम
लुकदाविदागमनं ततस्त्वदुराशयांदोलितत्वेनप्राणानामाकुलीभावो॥ यमसहनीयइति ४१

भवावश्यंभाविनिर्गमनेसहसोत्पन्नेएषामपिसत्वरनिर्याणेनाकुलीभावोयमसहनीयइ
तिनवावश्यंभाविनिर्गमनेसहसोत्पन्नेएषामपिसत्वरनिर्याणेनाकुलीभावोनिवर्त्तितामिति।
करुणविप्रलंभाख्यः करुणाख्योविप्रलंभः कादंबर्यांपुनर्लभ्येपुंडरीकेमृतेमहाश्वेतायाविप्र
लापः एतत्तुयत्कृतः कुवलयाश्वचरित्तेतुयतोमदालसायास्तथाभावेकुवलयाश्वस्यशरीरां
तरेणलभ्येऽत्वमतीप्सितांनवतत्राकाशेसरस्वतीभाषावद्ध्यासोपुनर्लभ्याइतियत्नोजेत्यादि
त्रयमाशयः यथाभवद्भिरेकदेशस्थयोर्वियोगोविरहाख्यः विदेशस्थयोस्तुप्रवासाख्यइति
ईषद्भेदयोगेपिभेदः स्वीकृतः अस्माभिस्तुतस्मिन्नेवशरीरेवियोगः प्रवासाख्यः शरीरांतरे
णकरुणइतिवक्रतरभिन्नधर्मयोगइतिकाकृतिः यत्तुकेनचिदभिलाषप्रवासेर्ष्याविरहाय

हेतुकत्वेन पंचधा विप्रलंभ इत्युक्तं तत्संगमप्रागभावरूपोऽभिलाषः पूर्वराग एव एकदेशस्थयोर
पि यूनोर्वा दैववशात्संगमावरोधस्वरूपो विरहश्च यदा कन्याविषयस्तदा पूर्वराग एव यदा तु परोढा
दिविषयस्तदा वस्तुतः शृंगाररसभेदः यदि तूपभुक्तनायिकाविषयस्तदा स प्रवासाख्यभेदां
तःपातः एवमेव च शापजेऽप्यंतराये स्वदेशस्थयोरपि प्रवासाख्यभेदमेवाचक्षते अत एव मह
र्षिणा च प्रवासदशालक्षणे पूर्वानुभवजा ज्ञया दशस्मरदशा इहेति पूर्वानुभवज इत्युक्तं पूर्वानु
भवं पूर्वोपभोगानुभवः एवं च पूर्वरागोऽनुपभुक्तविषयः प्रवासस्तूपभुक्तविषयः तथा चैकदे
शस्थयोर्भिन्नदेशस्थयोर्वा पूर्वराग एव सोऽभवतः यत्तु प्रवासलक्षणे भिन्नदेशत्वमुक्तं [illegible] राम
नव्यवहितत्वविषयं यदि चैकदेशस्थयोर्न प्रवासस्तत्कथं यत्कियति योजने कियति क्रोशे ७१

वासौ महर्षिभिर्निरूपितः कथं वा दूरदेशस्थयोर्नलदमयन्त्योः श्रुतगुणप्रभावत्योर्वा हंससुख
कथाश्रवणानन्तरं पूर्वरागस्तथा चाक्रयोस्तृणमात्रव्यवधानेपि शापवशा शापाख्यशृंगारभासइ
सर्वस्तुस्थ॥ संभोगः संभोगाख्यो भेदः विलासी च विलासिनी च विलासिनौ परिरंभणादिव्या
दिग्रहणाद्विभावभावैवैचित्र्यं तस्यादित्यनन्तरं यथासंभवं विभावादिरूपेणेति शेषः यत्तु किंचि
वसनशय्यागृहादि किंसज्ञमिति कृशांके मंसमासं हृदं च हेतिनवचनः शृष्टं शरीरं यतः पणइ
णोति त्रणायिनी देशसंमिश्रणात् जइति यदीदं कृमंकृतः पृच्छसि स्वयमर्थः यद्यहमेव ते त्रण
यिनी किंति परिहृत्य दूरंगतो सियेहेतुकस्तवायंत्रम इति अत्र संभोगः संयुक्तनायकविषयः
विप्रलंभस्तु वियुक्तनायकविषयः संयोगवियोगौ च परस्परायत्तनायकत्वतारूपौ तेन हत्तौ

भूषणादेः संभोगविषयत्वं ईर्ष्यामानादेस्तु विप्रलंभविषयत्वमविरुद्धं विकृिता नाद्विक्रियायुक्ता
वान्रागे शबेष्टादेः कुसुकार्यवंचनादेयोगाद्बहास्यापरसाभवेदिति संबंधः उमयाः शिव
गणविशेषः मन्यस्कन्जेपष्टानानुन्नमउकृतीनां ग्रवभैं पूकद्दमिश्रपादाः स्यालंबनं तेषां पंच
दिनाध्ययनादयउद्दीपनानि कार्याण्यसनहृष्टिसंकोचादयो हर्षावहित्थादयस्त्वानुभावाव्यभिचा
रिणो वृक्ताश्च पिसामर्थ्यालभ्यः एवमन्यत्रापि तेषां भगवती उच्छोवः उच्छूनना पिंडी जेष्ठे वाद्भुमा
गः रंगस्थिरइल्लिमाहारः करंकोस्थिशेषं शिवः स्यापुटं विकटगंभीरभागः दोर्दंडे ति स्त्रार्यांवा
मः ङ्गा कृकृटितिपृथ्वीस्त्रा संपूर्णा कपाटं संपुटकटीयस्य एवं विशेषणविशिष्टतया मिलति जाम राम ७३
लेउद्ल्लाड भांजे दरेखाम्पनुर्पिडितः पिंडीसूनुः वेडिमाखंडत्वं यस्य तिटंकारः ध्वनेविशेषणं उक्त

रूपश्च शमः स्थायिभावो यस्याः यत्तु निर्वेदस्य स्थायिभावतामवलंब्य केन विच्छांतरसस्वीकारः
कृतस्तदयुक्तं नरस्यस्वारमाननरूपत्वात् संचारित्वस्यैव न्याय्यत्वात् सर्वोलेशः छिवमयत्वात् विकृताका
रत्वात् संज्ञासंतथाभूतस्याहष्ट पूर्वकत्वात् सकौतुकं अकिंचनत्वात् सभयं निर्विजीकृतो यो सौ वित्तज्ञान
मेवस्वधारसस्केनतत्प्रकाशेनयाप्तुस्त्रीनिः स्वखैकमयत्वात् या निद्रायमाणस्य पश्यतो विश्रमेयजा
तमपश्यपश्विस्वधारसस्य निर्विजीकृतत्वस्य चायमर्थः निंदतं वीनसंस्कारकारणम् विद्यारव्ययस्मात्
यत्प्रकाशादित्यर्थः यत्त्वा निर्गतं वीजमात्मप्रकाशकारणं मनो यस्य स निर्वीजः आत्माकाराहृतत्तु
त्पाद्यमनसः सर्वांशस्यापि विनाशास्त्वपगमात्तत्वात् राढीत्यादि शब्दार्द्धमिराजादिः नागानंदाख्य
नाटकं सर्वप्रलोप्टकांचनादिषु भावेषु पदार्थेषु समतुल्यज्ञानयत्र आत्मरूपस्याविः प्राप्तिः लक्षणं

44

रूपं यस्याः युक्तेति नच विषयेभ्यः प्रत्याहृत्या साक्षात्कर्तव्येषु वस्तुनि यमाना निराभवन्ति मानविंतां सं
तानवान् युक्तः यस्य च योगजधर्मकृतेन मनसा जितासिन वस्तूनां साक्षात्कारो जायते च भूतेंद्रियजयी
अणिमाद्याः कायसिद्धीर्श्रवणाद्याश्चेंद्रियसिद्धीरसादिनवान् समाधिव्युत्थितो वियुक्तः यस्य च यो
गजधर्मसहकृतानि बाह्यइंद्रियाणि स्वे स्वे विषये महत्वसंनिकर्षादिसहकारिणि रपेक्षाणि वर्तन्ते एवं युक्त
वियुक्तावस्थायामित्यर्थः अत्र महाविषयेश्या धीरादयः स्वल्पविषयाः चमत्कारस्यातोक्ताः प्रकारेण
वत्समारंवाग्निर्देशः तस्य च विभावादिशबलितब्रह्मस्वप्रकाशानंदमयत्वं दैवसिद्धमेवेत्युक्तं चमत्कारिम
येति वत्सतलारूपः स्नेहः ॥ ननु रत्यादीनां स्थायिविभावत्वं च कथमन्ये रसानोक्ताः इत्याशंक्याहऊक्तानी राम
पानि क्वापि ग्रंथेन तु यदि यदि रसात्मकमेव वाच्यं काव्यं नहि विभावादिप्रधानमकाव्यं स्यादित्याशंक्याह ४४

हरसभावादितिं तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च वसानं खेदेन मुक्तप्रकारं स्वान्तोचनाविचारः
रतिरित्यमनंतरं परिपोषं ननीनेति शेषः उद्देकः रसास्वादानंतरं विचारेणानुभूयमानः सामग्रीति
नखलु सामग्रीति सर्वथा नास्ति किं त्वेकदेशयोगित्वे सत्याभासत्वमित्यर्थः॥ स्वामीति इह हि स्वामीति शु
ग्धतर इति पदाभ्यां भयदत्वं पक्षे प्रियत्वाभावो वतिनागरत्वाभावश्च रनस्पष्टनदे गृहागमनं दुर्घटं बंधं वाल्येनभ
यं यौवनेन बा यौवनेन युवती एताहशि वयस्यनुरूपः पतिर्नास्तीति एकाकिनीत्यनेन अंधकारस्य वर्णकथ
नेन च स्वैरमाना सहत्वं पाथवतः प्रकाशाभावाच्च संदेहेति संबोधने परित्यागार्थं वाङ्कः स्वाभिलसनीय
त्वं च सहसा वर्त्म सुवत्यनेन यावद्दैवादानिशातावद्गृहागमनपथं मुंच परयोषिदित्या विचार्य संतां मार्गं मुं
चेति च वाक्यद्वयं गम्यरूपमर्थद्वयं द्योत्यते तेन तत्पोनताः वंचनः स्तुवतो वीणाकलनादस्य भंग्या प्रकारेण

65

संगीतं श्रुतुं गच्छन्नरलः हरेः पश्यत इत्यनादरे षष्ठी आध्मानः कोपः ध्वनितः कौशिकः शक्र उलूक खल
ज्यादीत्यादि शब्दात् तथा इवादिः चरणेति चरणपतनप्रत्याख्यानं निरसनात् आसेचनकं अपर्याप्तशब्दिका
रकं वितर्कादीनां यथासंख्यं काकार्यमित्यादि वासिष्ठव्यवस्थितानां   इति रसनिरूपणो नाम तृतीयः परि
च्छेदः   एवं काव्यस्वरूपमुक्त्वा विशेषं निरूपयितुकामोऽवतारयति अथेति भिद्यतेऽनेनेति भेदः अव्य
ते अव्याप्त्यतिशयः तात्पर्यविषयत्वात् लक्षणा अभिधा च मूले कारणे अन्नातव्यंग्यपार्थव्यंजने ययोः यद्वा
ध्वनेर्व्यंग्यार्थरूपस्योपाधेर्लक्षणाभिधामूलत्वेन द्वैविध्यप्रतिपादनाद्यन्तदुपाधिकस्य काव्यस्य ध्वनिशब्दो
त्पत्तिनेकार्थः तथाहि ध्वन्यत इति ध्वनिः रसादिरर्थः ध्वनतीति ध्वनिः शब्दो वाच्यादिर्वा ध्वन्यतेऽनेनेति रम
ध्वनिः शब्दादिगता शक्तिः ध्वननं ध्वनिः रसादिप्रतीतिः ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः काव्यं अन्यपरेति कारि ७५

कापदार्थोव्यंग्यनिष्ठमितिभावः व्यंग्येनिष्ठतात्पर्यंयस्यवाच्यार्थस्यएतेनगलीभूतव्यवच्छेदः अवहीति
अयमाशयः अविवक्षितकार्यलक्षोर्थः स्वरूपंप्रकाशयन्व्यंग्यार्थंप्रकाशयतीति अत्रलक्षणामूला
व्यंजनाइहत्रवाच्योर्थस्तथेत्यभिधा। संक्रमितइति। शिवाकाक्षादिसाहाय्यसत्त्वेनवाच्येइतिपदंकाका
ङ्क्षिपदेनउभयत्रसंबंध्यतेअनुपयुज्यमानत्वमर्थात्स्वरूपमात्रेणसंक्रमितइतिकारिकापदस्यार्थः प
रिणमतीतिपरिणामश्चतत्वादपविच्युतस्यधर्मिणोवस्थांतरगमनंजात्याद्यतिशयःस्वशाब्दाभिधाना
लभ्यः अत्यंतंतिरस्कृतइतिकारिकापदस्यार्थंविवृणोतियत्रपुनरितिअत्रपरिणमतीत्युपचारप्रयो
गः तेनवर्ततइत्यर्थः अयथवेति अयमाशयः नह्यवाच्यत्वस्यप्रकाशत्वंविशेषः किंतुसामान्यंततश्चसा
मान्यसर्वविशेषणामंतर्भावविशेषस्यसामान्यस्यार्थान्तरंभवितुमर्हतीतिनतुनविशेषस्यसामान्यइति

भमेतिभ्रमधार्मिकविश्रब्धः सश्वाद्य मारितस्तेन गोदावरीनदीशाखाकुंजवासिना दृप्तसिंहेनेत्यप्रद्यमा
नादेवेत्यनेनप्रत्युपद्यमानाद्वयसिद्धार्थमितिशेषः नवनवमलक्षस्याविपरीतलक्षणायाश्चावसरः विधि
निषेधयोरित्यतः पूर्वं प्रवृत्तयोपपत्त्यापर्यवसितयोरितिपूरणीयं क्वचिदितिअत्रोत्तराभिधेयबहिर्वचनं यः
परः शब्दः स शब्दार्थ इति स्वयमाश्रयतीयं व्यंग्यार्थस्याभिधेयत्वेन ख्यातस्य बाधनेऽप्यभिधासौ व्यापारस्वी
कारात् एतद्वये निराकरिष्यते। विवक्षिताभिधेयस्यान्यस्यार्थः विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरिति सूत्रच
रसवतिकाव्ये मरित्यास्वादपर्यंतगमनादुत्खलेकाररूपव्यंग्ययोरितिउतीतिर्नविलंबितानीरसेत्तुप्र
तीतिविलंबात्तत्साजात्येत्यसंलक्ष्यक्रमव्यवहारः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदानाह शब्दार्थेतिअनुस्वाने राम
निकारिकापदस्यार्थोऽनुरणनमितित्रलंकारं वैचित्र्यरहितं। पथिभ्र इतिपथिकनोवतेस्तरोस्तिमनारु ५८

प्रस्तरस्थलेग्रामेउन्नतपयोधरंप्रेक्ष्ययदिवससितद्वसस्रस्तरस्तृणादिशय्याप्रस्तरःपाषाणःपयोध
रोमेघःव्यंग्यपक्षेसएवंशास्त्रंरत्यनुशायकःउन्नतपयोधरंमामित्यर्थःनचेहप्रस्तरशाब्दस्यशा
स्त्रेवैनोपमाध्वनिःसादृश्यस्याविवक्षितत्वात्रहस्यसंगोपनार्थंचबहिर्हृद्यशाब्दप्रयोगः।अमितइति
समितःसंग्रामान्प्राप्नोत्कर्षैरमितःअपरिमितःअसतांअहितःशत्रुःमानंमितंतेनहीनःकथंतेन
युक्तःहितेनरहितःकथंतेनयुक्तइतिविरोधःअपिशब्दाभावादितिप्रथमोऽर्थःअपिशब्दसद्भावेकु
पानमपिकलत्रवल्लभमित्यादिरपिशाब्दबलात्मदितिविरुद्धार्थएवप्रतिभासतेअन्ययोःअपिश
ब्दस्यनिरर्थकतापत्तेःअमितइत्यादौतुतत्परभावात्प्राकरणिकतयाप्रथममविरुद्धार्थएवप्रतिभा
सतेअनन्तरंवामितःसन्कथंसमितइतिविरोधप्रतिभासनात्विरोधाभासोव्यंग्यइतिअपिशब्द

भावा इत्युपलक्षणं अन्येषामपि विरोधाभिधायिशब्दानामभावे विरोधाभावस्य व्यंग्यत्वात्‌ वोद्धव्यं
ननूक्तं व्यंग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरिति इह च व्यंग्यानामलंकाराणां प्राधान्ये अलंकार्यत्वमेव न तत्कृता
अलंकारता यदाहुः काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षत इत्यत आह व्यंग्यस्येति प्रमणःपा
यंड विशेषः न च रसाद्युत्कर्षकत्वमात्रेणालंकारता वाच्यवाचकतालंकरणद्वारेण रसाद्युत्कर्षि
कत्वं एव हि तथांगीकारात्‌ न त्वेवमुक्तोदाहरणेषु पर्यंते रसादेरेव प्राधान्यमनुभूयते तत्कथं व्यंग्य
योर्वस्त्वलंकारयोः प्राधान्यमुच्यत इति चेत्‌ सत्यमेतत्‌ तथापि वाच्यापेक्षया प्रधानभूतास्वाद
प्रत्यासत्तिमपेक्ष्यैवानयोः प्राधान्यं रसाद्यपेक्षया तु तेषां सर्वत्र गुणीभावाव्यभिचार एव वस्तावेति स्व राम
तःसंभवि कविप्रौढोक्तितन्निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धाभ्यां वस्त्वलंकाररूपाभ्यां व्यंग्ययोर्वस्त्वलंका ४७

रयोर्ह्वीदशविधत्वेनद्वादशप्रकारमर्थसंभवव्यंग्यध्वनिःकाव्यमित्यर्थःगाढेतिविरोधालंका
रेणेतिविरोधमूलेनकार्यकारणेनपौर्वापर्य्यविपर्ययरूपेणातिशयोत्यलंकाररूपेणेत्यर्थःत
याह्यत्रस्वाधारनिदर्शनंकारणंभूतंवैरिस्त्रीणामोष्ठानांचकांतदंतक्षतगोचरंकार्यभूतंसमका
लतयानिर्दिष्टंकिंचात्रनिर्दशनरूपःक्रूरपिशाचोममाधरंबलिरूपंप्राप्यत्रधन्यानधरानस्त्रवि
नःकरोत्वितिबुद्ध्येवमुक्तुर्निजाधरेदष्टवानितितस्यराज्ञोबुद्धिरुत्प्रेक्षतइत्युत्प्रेक्षाचतत्रसत्त्वात्रसमु
च्चयोरुत्प्रेक्षयोःएकाश्रयानुप्रवेशःसंकरः॥सज्जइतिसज्जयतिसुरभिमासोनचार्पयतियुव
तिजनलक्ष्यसहान्नभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्रानानंगस्यशरान्॥महिलेतिमहिलास
हस्रभृतेनवहृदयेसुभगसाश्रमांती।दिवसमनन्यकर्मांगतनुकमपितनुकयतितिस्त्रत्रवेतिस

५४

पणादयः कवेर्व्यापाराः कवेः प्रधानव्यंग्यबोधकार्यारूपणादयो व्यापारा यथायथं मनस्कुर्वन्ति न
तथा वाच्येषु रूपकाद्यलंकारेषु तेषु हि वाच्यानां रुच्यादीनां स्वरूपादीनामेव रूपणादिव्यापारात् रू
पणादिकादिभ्यः प्राधान्यमित्यर्थः हिमेति हिममुक्तचंद्र इव पद्ये हिममुक्तेन चंद्रेण रुचिरः पद्माल
क्ष्मीः पद्मकमलेव मीनकेतनः पद्यप्रावतारः सामान्यं मदनस्य सुरावस्य दशान्त्रवाच माधवोह
विर्वसंतस्तत्र माधवशब्द इति पाद्ययोर्हि विर्वसंतमोरोपम्य इति पादकस्य हिममुक्तेत्यादिविशेष
णस्य शब्दपरिवृत्तिसहत्वात् अर्थशक्तेर्दीर्घं सपल्लव इत्यादेः शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वात् शब्दशक्तेरि
ति व्यंग्ये उपमायामुभयशक्तेर्दीर्घशब्दस्य परिवृत्तिसहत्वाभ्यामेव हि सर्वत्र शब्दार्थशक्तिमूलत्वस्य व्य
वस्थापनं। अविवक्षितवाच्यस्य भेदस्य वक्ष्यमाणपदनिष्ठत्वेनैव संभवाभिचारं ग्रंथकृत्पदनिष्ठत्वं नास्तीति वक्ष्यति राम ७८

तथैव च प्राचीनैरुक्तं पथिप्रण एष्यित्यादौ तु परिहृत्य सहयोः संप्यवपञ्चाहर शब्दयोरेव व्यंजकत्व
मिति शब्दशक्तिमूलं व्यंजकत्वं स्यवयव शब्दनिष्ठं वेपि पदसमुदायनिष्ठत्वाभिप्रायेण वाक्यनिष्ठत्वं
॥ लावण्यमिति ॥ ॥ सर्वावयवगतः कोप्यतिशयो लावण्यं तच्च सौंदर्यकांतिरुज्वलता । एषयाद
यगवयवाश्रिता लावण्यादीनामित्यतः शृंगाररसवती तेः भावादि सामग्री साध्यत्वे पीति शृंगारणीयं
भक्तीति भुक्तिर्भोगः संभोगश्च मुक्तिर्निःश्रेयसमितरव्यापारव्यासंगपरित्यागसुखं वा । एकांतः प
रमात्मस्वरूपं शंके तस्यानंदं च सदागमः सच्छास्त्रं सतः पुरुषस्यागमनं च सायमिति न विद्यते मीलने
व्यतिकरः संपर्को यत्र तदमीलनव्यतिकरं यथा स्यात्तथा प्रसितं स्यादित्यर्थः तदप्राप्तीति मुक्तिं
गुरुजनयंत्रणा यामो मांभानतरूपत्राणा गक्तामं ति स्वैवलमवलीयं तद् इति श्रुतेर्निरुद्धासना यामि

दोपि संबंधः॥ अलमिति कालधर्मो मरणं। अस्य च श्लोकस्य पद्यांतरसाविरस्यैव महावाक्यतेति स्पष्टार्थम
५१ हावाक्यांतरमुदाहरति आदित्य इति जीवनोपायानुसरणबीजं स्फुर्जनः संध्याकालः वङ्कविघ्नः मृतादिसं
भावनादायित्वात् अनः स्वतः संभविवस्तुना वस्तुध्वन्यते। उदाहार्यमिति। यथा रघुवंशे। समयुत्पतदप
ति युवैत्यादिनाऽभयीसिद्धिसभावं वा पत्युरित्यंते न तुल्ययोगितया काव्यलिंगेन वा रघुराघवयोर्व्यतिरेका
लंकारः प्रतीयते। किं च कुमारसंभवे हिमगिरिवर्णने प्रोदात्तापे। दोक्तिसिद्धालंकारसंसृष्ट्या हिमगिरि
रितरेतरोत्कर्षः प्रतीयते अर्थशक्तिरित्युपलक्षणं शब्दशक्त्युत्थेपि क्वचित्क्वचित्प्रबंधध्वन्यो दृश्यते
यथा कामुकाव्ये शिशुपालभूतात्मा संधौ काव्ये वस्तुमात्ररूपो विग्रहः उपमाध्वनिरपि तथाविधः संभाव्य राम
ते॥ पदांशेति। इह यद्यपि प्रकृत्यादेः केवलस्यनवाचकत्वं तथापि वाचकसमुदायप्रविष्टस्य परमादिषु तत्र ४८

दतिशयाध्यायकत्वं शृङ्गारदयानुभवसिद्धं हृताइत्यादि। अड्डहृतप्रकृतेरित्यनंतरं निर्वेदव्यंज
कमिति शेषः तथा ह्यत्र हृताइत्यस्य स्थाने आकृष्यत्ययं स्थापयित्वा हृतो स्थाने आयातो निवेशनेन
तथाप्रतीतिः न्यक्कारइत्यादौ आहारइत्यादौ च उदाहरणद्वये पदांशव्यंजकत्वस्य प्रकृतत्वे वि
प्रसंगात् पदव्यंजकत्वकथनं एवं वामो सौ भुवने त्रिविक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्य
विपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तं। बंदीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहतिश्रेणीभूतवि
शालशालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः॥ अत्रासावितिसर्वनाम्ना साक्षात्क्रियमाणा तदीय
लोकोत्तरप्रसिद्धिर्व्यज्यते भुवनेष्वित्यत्र बहुवचनेनानंते विशेषाः अस्मद्भाग्यविपर्ययादित्यत्र च
नत्वेन मम किं त्वस्माकं सर्वेषामपि भाग्यविपर्ययादित्यस्मदादिभाग्यविपर्ययादित्यत्र च नख

न्तु भाग्यात् किंतु भाग्यविपर्ययात्। एवं हि पूर्वमस्माकं भाग्यमेवस्थितं संप्रति त्वदनवरोधेन तस्य रा
८२ विपर्ययो जात इति। प्रतिपदेनात्मनापदेवाः नेते सहृदयसंवेद्याः। अर्थाः प्रतीयन्ते तथा रक्तोऽस्फुल्लं
न्यादो हरेः पश्यत इत्यत्रानादरे षष्ठी। किं च न केवलैरस्मादिध्वनेरेव पदांशप्रकाशना किंतु वस्त्वलं
कारयोरपि तत्रालंकारस्य यथा। पथि पथि शुकचंचुचारुराभांकुराणां दिशिपरमाणो विरोधां
नाशकश्च नविलविकिरति द्राक्शायकान् पुष्पधन्वा पुरिपुरि विनिवृत्ता माननी मानचर्चा। अत्र
च किरतीति वर्तमानप्रत्ययेन निवृत्तेत्यत्र च क्तप्रत्ययेन कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्ययरूपाति
शयोक्तिः प्रतीयते उदाहरिष्यति गुणवीनिप्रस्तावनिरूपण इति शेषः॥ प्रवेधे इत्यादिस्त्रय राम
माशयः न केवलमयं सद्यनिर्वस्त्वलंकारध्वनिव्यतः अवांतरमहावाक्यमात्रे। ध्येयेपितन्नन्त्सत्तु ५०

दायभूते महाभारतादिप्रबंधे अन्यथा काव्यत्वहानेरिति तदेवमिति॥ एवं व्यंग्यस्य पदवाक्य
गतत्वेन षट्त्रिंशद्भेदाः संख्याताः अनंतरं चार्थसंभवस्य प्रबंधगतत्वेनापि द्वादश रसस्य
च पदांशवर्णरचनाप्रबंधगतत्वेन चत्वार इति मिलित्वा ध्वनिकाव्यस्यैकपंचाशद्भेदाः शुद्धा इत्य
र्थः॥ संकारेणेति संकरस्यांगांगिभावैकव्यंजनानुप्रवेशसंदेहभेदात्त्रिविधैः प्रकारैः परस्परनि
रपेक्षैकप्रकारतया संसृष्ट्या चान्योन्यमिश्रणे शुद्धभेदानामेकपंचाशतः संभूय भेदाश्चत्वारः खंभू
न्यं अग्नयः स्वयः शराः पंच एवं चांकक्रियासवैलोम्यस्य गणितशास्त्रे प्रसिद्धत्वात् पंचसहस्राणि
त्रयं चत्वारश्च भेदाः॥५३०४॥ तथाहि प्रथमभेदस्य एवं सजातीयमिश्रणे चत्वारो भेदाः विजाती
यैस्तु पंचाशता च प्रत्येकं तथैव तथैव मिश्रणे चत्वारो भेदा इति मिलित्वा चतुरधिकं ●दशतद्वयं हि
भे

तीयस्य तु भेदशतद्वयमेव यद्द्वितीयप्रथमभेदस्य द्वितीयभेदेन सह मिश्रणं· द्वितीयभेदस्य प्रथमभेदे
न सह· तन्न द्वे इति द्वितीयभेदे प्रथमभेदापेक्षया चत्वारो भेदाः पातनीयाः एवं तृतीये द्वौ चतुर्थे द्वा
दशेति क्रमेणान्येषामपि स्वकीयभेदापेक्षया सर्वेषां भेदचतुष्टयपातने शुद्धैरिति। ईदृशः पं
चबाणाः पंच अग्नयः त्रयः शायकाः पंच एवं पंचसहस्राणि शतत्रयं पंचाशत् पंच च॥ ५३५५॥
धिवृन्तिशीर्णयन्ति श्रद्धलीनाः पथिकाः निस्तण्डसौहृदसर्गवशद्रुताः निर्मलैकाभावशौदार्थरू
पपर्यवसानादन्यं न तिरस्कृतवाच्याः॥ एवं ध्वन्याख्यं काव्यस्य भेदं सप्रभेदं निरूप्य गुणीभूतव्यं
ग्याख्यमवतारयति अथेति अत्रैतस्यादिति काकाक्षिन्यायेन वाक्यवत् स्फुटीकृतं वाच्यसिद्ध्येः रं राम
गं कारणं अस्फुटं सहृदयानामपि क्लेशावत्यं एवं वस्तुव्यङ्ग्याङ्गेदः अस्फुंदरं वाक्यापेक्षकमेव ५१

त्कारं व्यंग्यमिति इति पदमन्वयः भेदा विशेषाः यथोद्देशमुदाजिहीर्षुरितरेतरांगमिति विहृणोति इतरस्य
अर्थान्तरप्रधानभूतस्य रसादेः रसशब्देनात्र भावादीनामुपग्रहः आदिशब्देन वाच्यस्यांगमुत्कर्षकारि रसादिग्र
ग्रादिशब्दारेदनुरननुरूपं शब्दशक्तिमूलमुदाहरति जनस्थान इति जनस्थानं नगरग्रामादि दंडकारण्यं च कनकं
इति मृगश्चलक्षानिष्फनाशा कलमृगेश्चलाचवैनिश्चितं देहि प्रयत्नविदेहजासीनाञ्जलेव्यर्थं काभर्तुः कुत्सितस्था
मिनः यद्वदनं इति पादनं तस्य परिपाटीषु परस्परासुलंकाभर्तुः रावणस्य वदनानां मुखानां परिपाट्यां पंक्तौ
ईषुवदना शरसंयोगश्च कुशलमयेति सुहृद्वरश्च बंधयस्या एवंभूता कुशलवैस्वैतौ यस्याः सा सीताव अत्रे
ति वचनेन तु रामोस्मीत्युक्तो पुनः साहश्यहेतुकं तादात्म्यारोपं जनस्थान इत्यादि पद प्रतिपादनेनापि लब्धे
तद्व्यापनं व्यंग्यभूतरामतादात्म्यारोपस्यागोपनं वाच्यसाहश्यस्य वरक्ततो व्यंग्यत्वेपि स्फुटप्रभासेन वाच्यवत्स

ॐ व्यंग्यमिति पदेनुस्वणमेव व्याख्या सादृश्यं रामेन सहेत्यर्थः वाक्यं जनस्थान इत्यादि एवमर्थशक्तिमूलानुर
णनरूपव्यंग्यस्या व्यंग्यत्वेन्दाहार्यसहभावेन स्थितमित्यनेन ध्वनिर्ध्वनिर्वा संदेहः द्वयोरपि रसाभिव्यंजकत्वा
विशेषात् ब्राह्मणेति ब्राह्मणप्रतिपरशुराम इति तस्य वाक्यमिदं जन्मप्रभृति निखिलरहस्यवेदी अवेति अयमा
शयः अत्र वाच्यव्यंग्ययोः सामदंडयोः तुल्यतयैव वैरिमोचने पर्याप्तत्वात् प्रस्तुतप्रशंसावत् परस्परानपेक्षया
चमत्कारास्पदत्वात् द्वयोरपि समं प्राधान्यं पूर्वत्र संदेहालंकारसंदिग्धत्वं नान्यः प्रदानोपाय इति व्यंग्यप्राणनि
ग्रहे प्राणधनत्यागादेवीसत्कारत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः अनेनेत्यादौ अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यस्यागूढ
त्वे अत्यंततिरस्कृतवाच्यस्यागूढं यथा ममतातपादीनां। एतद्विभाति चरमाचलचूलचुंबि हिंडीरपिंडरुचि शी राम
तमरीचिबिंबं। उज्वालितस्य रजनीमदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलांछनकैतवेन॥ अत्र चुंबीति पदे वदनसंसर्ग ५२

रूपार्थस्यासंभवात् संसर्गमात्रं लक्ष्यते । तदाशयस्याभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते वानीवेति वानीरकुंजोड्डीन
शकुनिकोलाहलं शृण्वंत्याः गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यंगानि वाच्यस्य चमत्कारः प्रधानप्रत्यासन्नेर
धिकत्वात् इदानीमत्रापि व्यंग्यस्य गुणीभूतत्वसद्भावस्थले ध्वनिभ्रमं निरस्यन्नाह किंचेति · अलंकारांतरस्यापी
ति वाच्यस्य तत्परत्वेन भासनमिति संबंधः । दृष्टिरिति गावोपरागेण रजसा कृतया तिरस्कृतया पक्षे गाव ईंद्रिया
णि संभोगदानादिना पाति वक्तीति गोपेत्यपि रागेण प्रेम्णा कृतया वशीकृतया स्खलिताभ्रष्टपादाच्युतधै
र्याचन · अथ पतितां वृत्त्यप्रवर्णां क्षतां वनालंबयसे न धारयसि परिगृह्णासि वा विषमेषु अञ्चनीवरस्थानेषु विष
मेषुः कामः अबलानां दुर्बलानां स्त्रीणां च किं वा उत्रेति प्रधानेन रसेनैव काव्यव्यवहारो न तु गुणीभूतव्यंग्येन
तथा च तत्रोत्तमकाव्यत्वमेवेत्यर्थः यथायं समरसनोत्कर्षोत्पादावेव विहितत्वं शृंगारस्य गुणीभावे । मितं भागम

वलेंद्यमध्यमकाव्यव्यवहारोनकर्तव्यःकिंत्वंगिनंकरुणरसमाश्रित्यउत्तमकाव्यव्यवहारेत्यर्थःकिंवत्राहकाव्य
प्रकाशकारः॰ यद्यपिसनास्तिकश्चिद्विषयोयत्रध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोःस्वप्रभेदादिभिःसहसंकरःसंसृष्टि
र्वानास्तितथापितत्प्राधान्येनव्यपदेशाभवन्तीतिक्वचित्केनचिद्व्यवहारःकृतश्रुतिपत्रेतिमममखुल्लतोतातानोमार्कंडे
यदासानांमहाकाव्यस्यपद्यमिदंअसौगुणप्रधानावभासःकाव्यव्यपदेशोरसप्राधान्यदर्शनेनमूढमतिभि
रप्रत्ययंचित्रमितिगुणालंकारयुक्तमवरमधमंप्राचीनभेदयोर्ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोःध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययो
रेवकाव्यभेदत्वमाचार्यसम्मतमाह। तदुक्तमितिचित्रविचित्रमात्रमास्वादाभावादितिभावःननुरसवत्त्वमेवका
व्यसामान्यमितिन्यायसहभोस्तक्तं उच्यतेवक्ष्यतेवप्रस्यवर्व्यंग्यस्यप्राधान्याप्राधान्याभ्यांध्वनिगुणीभूतव्यं राम ५३
ग्यारव्यौद्वौभेदौनयोरपिप्रत्येकंव्यंग्यवानाःकाव्यव्यंग्ययोरभावंघूमःतत्रैषदोषोनवतथागतोऽस्तमर्कइत्या

दिवाकयानां गणवो निरुध्यंनामित्यादि व्यंग्ये धुतात्पर्येपि न काव्यत्वं किंतु न गुणीभूतयोर्वस्त्वलंकार
व्यंग्ययोः रसवत एव काव्यत्वादित्युक्तत्वात् तथा चेयमत्र व्यवस्था रसवदेव काव्यं तत्र क्वचिद्वस्तुध्वनि
नाशवलं क्वचिदलंकारध्वनिना क्वचित्तु द्वंद्वेनेति त्रिविधं एवं गुणीभूतव्यंग्येपि त्रैविध्यं बोद्धव्यं अत एवाङ्गः
रसाद्यपेक्षया तु सर्वत्र गुणीभावाव्यभिचार एवेति न तु तर्हि कथं निःशेषच्युतचंदनमित्यादौ वस्तुध्व
नेः प्राधान्यं न तत्र दौत्यकर्मजीविकायाः कृतत्वायां वृयितस्मिन्नर्थमेव साचममनासूया किंतु यदेवं वि
धायां त्वयि च विश्वसिमि न थाय विरेचनास्मिन्नरक्तास्मि तदेवं वचनासहस्वजनितप्रोढपरितापमात्र
वं तु नामवेति विवलंभप्रभेदेर्ष्यामानव्यभिचारिनिर्वेदध्वनिप्रधानं तदंगं तु लक्षणामूलवस्तुध्वनिरिति
वेत्तमैवं वोवः वाच्यतः प्राधान्याप्राधान्यमात्रेण वस्त्वलंकारध्वनि गुणीभूतव्यंग्यास्तु परमार्थतः प्राधान्या

म
३

प्राधान्ये च प्रधानभूतास्वादप्रत्यासत्यप्रत्यासन्नीश्चपेक्षैवेति न्यायविदामभ्युपगमात्तन्नैवमलं यथा
कथंचित्प्राधान्यमुपकल्प्यावरस्यालंकारभूतयोर्ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोः काव्यव्यवहारप्रवर्त्तकत्वेवा
रसध्वनिनापि सन्निवर्त्तनामिति चेत् अत्राह काव्यप्रकाशकारः समनंतरोक्तसत्यपि नास्ति कश्चिद्विष
यप्रधानत्वेनावस्थापानमात्रेण पर्यंतप्रधानेन रसेनैव व्यपदेशः स्यात्तथा तेनैवोक्तमलंकारप्रस्तावे र
सादिवर्ण्यव्यंग्येभ्योऽलंकारांतरं वसर्वत्राव्यभिचारीत्यगमयितुंवैवतदलंकारोऽदाहृता इति नन्वेवम
लंध्वनिगुणीभूतव्यंग्याख्यकाव्यभेदकल्पनया तयोरलंकारेभ्यः पृथक्प्रतीतिरिति चेत् मैवं यत्र
खलु समासोक्त्याद्यलंकारेषु व्यंग्यस्य वैशद्येनापि प्रतीतिः न तेषु ध्वनेरंतर्भावः वाच्यापेक्षया व्यंग्यस्य राम
ध्वनिरुक्ता व्यंग्यस्य यत्र प्राधान्यं वाच्यमात्रोनुयायिनः समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटाः। ५४

म
३

इतिकिंतुक्वचित्कदाचित्मुद्रालंकारेव्यंग्यस्यास्वादप्रकर्षकत्वेनप्राधान्यमपियथाप्रस्तुतप्रशंसायांज
रंदिहिणमाखसिवजेवंफासिपरवईस्पितंघेतं।तामंडकोहनिएग्रज्जकन्निग्रफुल्लिहेसि॥इत्यादावववमन्का
रिणःकुष्मांडवर्णनान्नादप्रस्तुतात्गृहजवत्याप्रुवानेप्रतिनायिकांतरप्रसंगनिषेधायप्रस्तुतस्यवालाय
यौवनोद्भेदकथनस्वरूपस्यतस्यध्वनावंतर्भावोस्तुअक्करीत्यातस्यमहाविषयत्वात्एवंवालंकारेषुगुणीभू
तव्यंग्यस्याप्यंतर्भावेएषएवन्यायःकिंचदीपकतुल्ययोगितादौयेयमुपमाद्यलंकाराणांप्रतीतिःतत्रगुणी
भूतव्यंग्याख्यकाव्यभेदांतःपातोनास्वाद्यत्वात्व्यंग्यस्यकिंत्ववर्जनीयसन्निधित्वमात्रेणावस्थितःअतएवक
विप्रतिभासंरंभगोचरत्वंतेषुनास्तीतिप्राच्याःवाणीरकुडंगेत्यादौतुव्यंग्यस्यनानास्वाद्यत्वंकिंतुवाच्याद्धेद्दो
याम्रास्वादानामपकर्षइतितेषुविर्ताइगुणीभूतव्यंग्याख्यकाव्याख्यव्यवहारःकथंचध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर

55

रलंकारेष्वंतर्भावः तयोरंगित्वात् अलंकाराणां चतदंगभूतशब्दार्थाश्रितत्वात् तदुक्तं ध्वनिकृतैव अंगाश्रिता
स्त्वलंकारा मंतव्याः कटकादिवदित्यलं बहुना ॥ ॥ श्रीविश्वनाथात्मजकृतौ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ॥
इदानीं समनंतरोक्तकाव्यभेदद्वयस्य व्यंजनव्यापारसिद्ध्यधीनत्वेन तत्र विप्रतिपत्तीर्निराचिकीर्षुः पंचमं प
रिच्छेदमारभमाणः प्रथमम् अभिधादिप्राचीनवृत्तिवैयर्थ्यं निरासिको प्रथमकारिकामवतारयति अथेति
का किंप्रमाणा इयं समनंतरोक्तकाव्यभेदद्वयसाधिका अभिनवा निखिलशास्त्रार्थतत्त्ववेदिनः काव्यपुरु
षावतारात् श्रीमदानंदवर्द्धनाचार्यात् प्राचीनाचार्यैरुपदर्शिताद्वृत्तीनामिति तुर्या वृत्तिः व्यंजनध्वननप्रत्या
यनादिव्यपदेशविषयाः रसशब्देनात्रास्वादमात्रस्य ग्रहणं आदिशब्देन वस्त्वलंकारयोः रसस्य प्राधान्यात् राम
प्रथमं निर्देशः संकोचितो वाच्योऽर्थः रसादिरपि कथं नेत्याशंक्याह नचेति कुत इत्याह नहीति । ५५

हियस्मात्तत्रायमर्थः यदिरसादेः संकेतितत्वमुच्यतेतर्हिविभावादिवाचकेनशब्देनस्वशब्देनवानाद्यः
तस्यविभावादिभिर्व्यंजनीयत्वात्स्वशब्दाभिधानेवनतस्यप्रतीतिः किंतुदोषएवहिस्वशब्दोरसादिशब्दः
शृंगारादिशब्दोवेत्यर्थः शृंगारः सखिमूर्त्तिमानिवमधौमुग्धोहरिः क्रीडतीत्यादौचविभावादिसामग्र्या
एवतद्व्यंजकत्वेनखलुशृंगारादिशब्दस्यसंसर्गमात्रेप्रत्यायकंपदैरभिहितानामर्थानामित्यर्थः यत्रेतित्र
यमर्थः यथाधनुष्मतामुक्तोबाणएकेनैववेगरूपव्यापारेणशत्रोः कवचच्छेदादिकमनेकंभिनत्तित
थैकएवशब्दस्याभिधाव्यापारोयावदुद्देश्यंबोधयतीतिधनिकोदशरूपककर्त्तातात्पर्यवृत्तिः कार्य्य
मुद्देश्यंयदर्थेशब्दप्रयोगइतिभावः नतुलयाधृतंकेनचिन्निरुद्धप्रसरीकृत्यवाक्यार्थबोधनमात्रपर्यव
स्थितेविरम्यव्यापाराभाववादिभिरभिहितान्वयवादिभिः किमस्माकमार्द्रकवणिजांवहित्रचिंतयेत्य

56

र्थः एवं च यदि शब्दश्रुतेरनंतरं याचानर्थोवगम्यते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापार इति भावः लक्षणेत्य
नंतरं इत्यादिति शेषः तदर्थो लक्षणीयः अनुपपत्त्यंतरमाह किमिति चेति अयमर्थः हि पादयोपि नतेना
पिवायुत्वेनाभ्युपगम्यते यतोसौ वाक्यार्थः वृत्तीत्याक्रियेत । न शब्दस्य कारकत्वं ज्ञापकत्वान्नस्य संभवति
गुरुमतैकादशी यस्य यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति वादिनो मतमाशंक्य दूषयति यत्तु नरितिपौरुषेय
मित्यादित्यायायादित्यंतः शंकाग्रंथः अत्रेत्यादिना सिद्धांतः पौरुषेयं लौकिकमपौरुषेयं वैदिकं का
र्यमुद्दिश्यं तत्तत्र यस्मादेवमनुमानमित्यर्थः प्रतिपाद्यं प्रतिकार्यं प्रत्याति प्रतिपादकस्तस्य श्रावयिता
कार्यत्वेनावधार्यत इति यस्मात्कार्यत्वेनावधार्यते । तस्मान्निरतिशयसुखास्वादरूपोस्मादिरूपोर्थः राम
शब्दस्य तात्पर्यविषयो जातः किंत्वत्यंतरं यत्परः शब्दो यदुद्देशेन प्रयुक्तः शब्दार्थश्च शब्देनावश्यं बोध्यः ५६

नचेति यदुक्तं पौरुषेयमित्यादि ग्राह्यमित्यर्थः तदर्थवत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थवत्त्वं दत्तमेवोत्तरं तयोरुपरीत्या
द्विनानचेति प्रकाशनमित्यनंतरं तथा सति विरस्य व्यापारो न भविष्यतीति शेषः अनयैव दिशा वृत्तीयमा
नयोर्वस्त्वलंकारयोरपि यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायाश्रयेण व्यंजनानंगीकारोनुपपन्न एव किं च यत्
परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायमंगीकुर्वतां व्यंजनानंगीकारे वाणीवक्त्रं ड्गेत्यादौ गुणीभूतः वृत्तीयमा
नोर्थः वृत्तीति पथममवतरतु शब्दस्य तत्परत्वाभावात्तस्य व्यापारस्य विषयतामवलंबतां ननु तर्हि भट्ट
नयवत्पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ रात्रौ भुंक्त इत्यादि रूपापि व्यंग्यार्थ घतीनैा वाक्यशेषः कल्प
तामिति चेत्तन्न धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनमित्यादि न्यायात् व्यापारांतरकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ए
वं सूत्रोक्तं व्यंग्यानामभिधातात्पर्यविषयत्वं निरस्य लक्षणाविषयत्वं दूषयति गंण्यामित्युपसंहरति तेनेति तेन

57

हेतुना॥ ॥व्यंग्यस्याभिधेयत्वे दूषणांतरमवतारयति किंचेति। भेदादित्यस्य बोधित्यादौ अन्येकमन्वयः
तेन बोद्धृभेदात् स्वरूपभेदात् संख्याभेदादित्यादि बोद्धव्यं निःशेषच्युतचंदनमित्यादौ गत्वासीत्यर्थस्य
व्यंग्यत्वमंगीकृत्य विधिरूपत्वा। किंः बोद्धॄनित्यादि शब्देन वक्तृप्रकरणादयः कस्मरणवेति कस्यनवाभव
तिरोषो भवति हृष्टाः प्रियाः याः सव्रणमधरं सभ्रमरपद्मघ्राणशीलशीले वारितवाम सहस्वेदानी वारि
तार्थान्तरामेति प्रतिकूलकारिणि अत्र वाच्यं सखीविषयं एवं बोद्धृस्वरूपादिभेदोपि यद्विवा व्यंग्ययो
रेकत्वेन दोषकविदर्पिनीलानीलादौ न रक्तगवादौ भेदो न स्यादिति भावः। ननु गतेस्तमर्कमित्यादिवाक्ये
न प्रकरणादिरूपकालापकांतरसहाये नैव बोधितस्य कांतमभिसारेत्यादि व्यंग्यार्थस्य कथं शब्दप्रमा
यत्वोद्भवं शब्दैकसमाधिगम्यत्वाभावादिति चेत् अत्र केचिदाहुः यथा शब्दबोधितस्य कांचिद्वाच्यार्थ राम ५७

स्य सत्यासत्यत्वजिज्ञासायां सत्य एवायमाप्तोक्तत्वादित्यनुमानेन साधितोऽपि सत्य एव यथा प्रमाणेनैवं
तथा व्यंग्यस्यापीति मैवं तथा हि वाच्योऽर्थः शब्दप्रमाणविषयः तस्य कश्चित्सत्यासत्यजिज्ञासायां वाच्यत्व
मनुमानविषय इति संदानुमानप्रमाणयोर्भिन्नविषयत्वं व्यंग्यस्तु एक एव शब्दप्रमाणेन प्रकरणादिना च
बोध्यत इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं न तत्का गतिरिति चेत् अत्रैवं संगतिः यथा प्रकरणादेर्विघ्नोक्कासि
हाद्यनेकार्थविषयस्यापि हर्यादेरेकाभिधेयः वच्छेदकत्वं तथा अनेकार्थजनकस्यापि शब्दस्यैकार्थव्यंग्ये॥ प्रकर
णादि साहचर्यस्येति कर्त्तव्यतया रूपतया शब्दसंयोगात्वे स्वांगस्य वाच्यावबोधकत्वन्यायसिद्धमेवेति न शब्द
प्रामाण्यव्याकोपः इह च यद्यपि वाक्यार्थस्य प्रतीत्यनन्तरं तस्य सत्यासत्यत्वजिज्ञासायां सत्यत्वं प्रमाणा
न्तरेणानुमानेनैव बोध्यते। तथापि सत्यासत्यत्वजिज्ञासतः पूर्वमुत्पन्नाया वाच्यार्थप्रमाणयाप्रमाण

५५

वाभावात्तच्छब्दैकसमभिगम्यत्वाच्च न शब्दप्रामाण्यव्याकोपः नहि चक्षुरादिना प्रतीतौ सत्यासत्यत्वप्रतीतौ
अन्यतरं प्रामाण्यं व्याकुप्यते ॥ न च्युति ॥ न खल्वेतावतैव व्यंग्यानामभिधानलक्षणाबाध्यत्वं नास्ति अपि हि
नरथापीत्यर्थः आगतिप्रश्रयमर्थः रसभावादेर्व्यंग्यस्य प्रागसत्वात् लक्षणाभिवालबोधिके च याणा
मपि व्यंग्यानां तु मुख्यार्थबाधविरहादपि लक्षणानवबोधिकेति अपि च पूर्वोक्तसमुच्चये प्रमाणे सिद्धे इ
त्यनंतरं नेच्छति नापेक्षते वा यदि च गंगायां घोष इत्यादौ पदार्थानामन्वयं काल एव बाधप्रतिभासात्
अन्वयस्य विधुरीभावः तदा तेन पदार्थेन जलमयादिना आक्षिप्तो यस्तटादिस्तेन संगतिरन्वय इत्यर्थः
ततः किमित्याह न पुनरिति न मुख्यार्थबाधः तत्कार्यं रसादिप्रतीतौ लक्षणेत्यर्थः नन्वेवं विवक्षितान्य राम
परवाच्यध्वनौ मा भूल्लक्षणा अविवक्षितवाच्ये तु शीतत्वपावनत्वादिरूपं प्रयोजनं लक्षणीयं अस्ति ५८

त्याशंक्याह यदि चेति शक्तो हि प्रथमं मुख्यमर्थं प्रतिपाद्य तस्या वाक्यार्थान्वयानुपपन्नो तत्संबंधिन
मर्थं लक्षयतीत्युच्यते इह यदि तीरं प्रत्ययानंतरबोध्यं प्रयोजनं लक्षयति तदा गंगाशब्दस्य तीरं मुख्यार्थः स्या
त् तस्य च वाक्यार्थान्वयानुपपत्तिः स्यादित्यर्थः प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वेऽनवस्थादोषोपीत्याह तस्यापी
ति तस्य प्रयालक्ष्यतांऽगीकार्यस्य पावनत्वारूपस्य प्रथमप्रयोजनस्य प्रयोजनांतरं रूढिप्रयोजना
भावे लक्षणासंभवादित्यर्थः तस्यापि हि तीरं प्रयोजनस्यानवस्था हि मूलक्षतिकारिणी मूलं ह्यत्र
तीरनिष्ठस्य पावनत्वस्य पूर्वप्रतिपत्तिणा लक्ष्यत्वेनांगीकारः तस्यैवं विधानर्थमूलत्वेन परित्यागोन्याय्य इ
ति भावः ननु यदि महत्वाद्यर्थमात्रबोधनाय अविरामोभ्युपगम्यते तर्हि दैवपावनत्वादिविशेषस्य प्रतिपत्त्र
ये तुरीया वृत्तिरन्वेषणीया इह च एतद्विशिष्टमेव तल्लक्षणा बोधयत्वित्यंतरेण तयाहि गंगातादा

59

त्मेन तदुत्पत्त्यसत्त्वाल्लक्षणा साध्यः गंगातादात्म्यप्रतीत्या वतटस्यैव सिद्धमेव शैत्यपावित्र्यविशिष्टत्वमि
त्याशंक्याह नापीति प्रयोजनविशिष्टेऽपि तीरे लक्षणेत्यर्थः कुत इत्याह विषयेति लाक्षणिकं ज्ञानवि
षयस्य तटादेस्तत्फलस्य पावनत्वादिरूपज्ञेयनिष्ठस्य पावनत्वादेः एककालीनप्रतीत्यसंभवादित्य
र्थः गंगातादात्म्यप्रतीतेः एककालीनप्रतीत्यसंभवादित्यर्थः गंगातादात्म्यप्रतीतेः कार्य एव त
टपावनत्वाद्यन्वयो न तु तादात्म्यविशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविशेषणज्ञानपूर्वकत्वात् । ईदृग्हि गंगायामि
त्यत्र सरिद्विदः एव प्रतीयते तत्कारणकस्तु शैत्यादिप्रत्यय इति तेन भट्ट शैत्यादिप्रत्यय इति तेन भट्ट
शैत्यादिप्रतीत्योर्हेतुफलरूपतया भिन्नकालमेवमुक्तमिति कथमेकवृत्तिविषयमित्याशयः तदेव राम
या त्रिदर्शीनेद्द्वयति नानादीनि हि यस्मात् ज्ञानताप्रकटताख्यपरनामको धर्मः सर्वप्रत्यक्षादिना ५९

नीलादेर्विषयीकरणानंतरं तत्र जातो ज्ञानज्ञानजन्यो ज्ञानज्ञेयत्वनियामकः कश्चनातिशयः येन
ज्ञातो ऽयं घट इति मतिरुत्पद्यत इति भट्टमतं ज्ञानविषयं ज्ञानमर्थव्यवसायाख्यमिति नैयायिकादिः
एवं व्यंग्यस्य प्रतीतिर्नज्ञप्तिविषयत्वं निरस्य महिमभट्टोक्तमनुमानान्तर्भावं रसादिषु हेतुस्मरणज्ञानत्वं
परदूषयति नानुमानमिति महिमभट्टेना खलु रसदस्वलंकारव्यंजनां वाक्यानामंतर्भावार्थं व्यज्यपद
नुमाने दर्शितं तत्त्वेन त्वाभासदोषेण विधुरीकृतं एवं रसादिषु हेतुः स्मरणज्ञानस्यमपीति भावः व्यक्ति
विवेककारेण त्वस्य इति यदुक्तमिति दूरेण संबंधः किमुक्तमित्याह मापीति अनुमानेनुमानरूपज्ञानो
ऽतत्त्वाहते विभावानुभावव्यभिचारिणः अनुमापयंत एव रसादीन्निष्पादयंतीति अनुमितत्वेनत्वेन रसा
दिरूपान्निष्पादयंतीत्यर्थः तत्र व रसादय एव प्रतीयमाना अनुमीयमाना आस्वादपदवीं गताः रसा

सौंदर्यबलादस्यानुमीयमानविलक्षणत्वादितिभावः नचकथंसाध्यसाधनत्वानैक्रमोनास्तीत्याह
60 इत्यवश्यमितियस्माद्विभावादिरूपसाधनादेवरसोनुमीयतेइतिहेतोरित्यर्थः नर्हिकथंसक्रमोव
क्षतइत्याहकेवलमितिकेवलमित्यनंतरमुत्पन्नएवरसःतत्यतिभेदवद्वितिशेषः असौक्रमःयतो
यस्मात्साधनसाध्यत्वनीतिक्रमस्यासंलक्ष्यत्वात्सिद्धांतमाहतत्रेतितत्रसमनंतरवकारोत्कौ
शलसमर्पितानाः यद्येश्चकाव्यश्चाभिनयसमर्पिताहश्येतद्भावनयातस्यरामादिगतरागादेर्भावन
याभाव्यमानःस्वात्मनीत्यर्थः आद्यरामादिगतरागादिज्ञानस्यानुमेयत्वेहेतोरभासतयेतिआभा
सत्वेनहेतूनामितिकारिकापदार्थः कथंहेतोरभासतेत्यतआहव्याप्तिग्रहणाभावादितिअत्रमहिमभ राम
हृदर्शिनोव्याप्तिंस्पर्शयित्वाव्याप्तिग्रहणाभावंइदयतियद्वेत्यादिपक्षधर्मतातस्मादत्रसंगरसस्याविर्भाव ६०

इतिरूपः भवद्भिरेवंविधायास्त्रिःग्रहणंविनाव्यंग्यग्रहणंविनाव्यंग्यज्ञानेनसंभवतीतिभावः संमतेत्य
देतिपदस्ययदुक्तमित्यत्रसंबंधः सिद्धांतमाह इदमपीति इदंमहिमभट्टस्यसमनंतरोक्तंसिसाधयिषितो
रसादेरनुमानांतर्भावः साधितमर्थांतरेयत्रकाव्येशृंगाररसइत्यादितत्रतस्यानुमेयत्वंएवंरसादेरनुमा
नागोचरत्वंयवस्थाप्यवस्त्वलंकारयोरपिव्यंग्यतांदर्शयतियन्नेतिपूर्वोक्तमसमुच्चयेपर्यवस्यतीत्यत्रहेतुरस्थि
तेनेतिशब्देनसंबंधः तेन इतिचयदुक्तंमहिमभट्टेनतदप्ययुक्तमित्यर्थः किमुक्तमित्याह उमेत्यादि जलके
लीत्यादौरूपकालंकारोराधिकामुखचंद्रस्यचंद्रत्वस्यव्यंग्यत्वात्चंद्रदर्शनादर्शनाभ्यांहिरात्रिसद्भावासद्भा
वासद्भावबुद्ध्याचक्रवाकयोर्विघटनसंघटनेभवतः कथमनुमेयाएवेत्यतआहतथाहीतिनामप्रकाश्यपक्षा
तिपक्षेपर्वतादौसपक्षेमहानसादौचसत्वंविपक्षेजलह्रदादौव्यावृत्तत्वंलिंगात्तत्रव्याप्यात्धूमादेर्लिंगेतिव्यापको

वक्त्राद्यैरत्रवक्तरेकृतेभ्रमधम्मिएत्याद्यैर्बोध्यार्थोव्यंग्यः बोधकोवाच्यः बोधकस्यार्थस्यलिंगरूपस्यदृप्तसिं
हसद्भावस्यपक्षेगोदावरीतीरनिकुंजरूपेआश्रयेसामर्थ्यात्स्वसेयइतिनखलुसपक्षेसद्वारिपक्षेप्याहनत्वा
भावेलिंगात्साध्यस्यावगमःस्यात् लिंगिनःसाध्यस्यभीरोरभ्रमणरूपस्यग्यस्यसत्त्वयतितन्नेतितत्तुमुक्त
कृतोनमुक्तमित्याहनयाहीति अत्रएहइति अयमर्थः यस्यखलुभीरोहेस्तुनिहन्त्याभ्रमणंविहितंकथंसिं
होपलब्धिस्थानेभ्रमिष्यतीति अनैकांतिकत्वंसाध्यव्यभिचारीकृतोनैकांतिकत्वमित्याहभीरोरपीति
प्रियानुरागेणवेत्यनंतरंभयस्थानइतिशेषः कुंसल्यादिवचनंभ्रमधार्मिकेत्यादिवचनंकिंवयःखलुवी
रःस्पर्शादिशंकयाशुनोबिभेतिससिंहसद्भावस्थानंचधुतमृगयादिकृतवहलितयागच्छतीतिदर्शनात् राम
विरुद्धःभ्रमणरूपसाध्यविरुद्धसाधनात् तत्रामत्वःयस्यकरतालादित्रासेनपक्षिणोविधदंतेयोगस्त ६१

माविनिकर्त्तव्यताश्चाभासस्यव्यथेतिकर्त्तव्यताकार्यनिष्पादनं तथैवंविधार्थत्वादितिहेत्वोरितिभावः
कृत इत्याह एवमिति इत्थमेवाभिमतमर्थमुदाहरणान्तरेणापिहेत्वाभासंदर्शयन्द्रढयतितथेतिहेतुवाच्यो
र्थः नविवादस्तूतिश्रुत्यास्तत्कालसन्निहितानांवानुमानेनक्रमः तथाविधेत्यिन्नखलु निःशेषस्युतवेदन
मित्यादिश्रुतिपादिकायाश्चअभिप्रायः केनविनिश्चितंतयाविषयीकृत इत्यर्थः नश्रुतिवक्तायादृशी
मवस्थांप्राप्यतथोक्तवतीसावस्थाहेत्वोर्विशेषणीकर्त्तव्येत्यर्थः किंचेतिसंदिग्धसिद्धत्वेनखलुकविः
सिद्धमर्थंवर्णयतीत्यनयादिनाव्यंजनव्यापारस्थापनार्थमुपयुक्तेनश्रवणपदंनपुनस्तस्याक्षमस्यांति
कमित्यत्रस्थितं एतेनेति एतेनानुमानेहेत्वाभासदर्शनेनकृत इत्याह अर्थापत्तेरपीतिपूर्वसिद्धां
र्वदृष्टीनांव्याप्तिक्षायांयत्खलुपूर्वंजीवतः कृत्वापिस्थानंभूयादर्शनेनावधारयेत्तद्दैवंगोष्ठ्यामवि

घमानस्यजीवतश्चैत्रस्यकुत्रापिस्थानमवगच्छेतत्रअर्थापत्तिस्वरूपंहिदृष्टःश्रुतोवाऽर्थोन्यथानो
62 पपद्यतइतिशब्दलक्षणेनंगतोऽर्थोवर्णविशेषःअन्यथानुपपद्यतेइतिशाब्दीह्याकांक्षाशब्देनैवपूर्य
तइतिदर्शनात्पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइतिरात्रौभुंक्तेइतिवाक्यशेषःकल्प्यतेएका।करस्तुस्त्वा
दृष्टःश्रुतोवेतिलौकिकीयमनास्थाक्तिःततोलोकप्रसिद्धाउपलब्धिमात्रेवर्ततेनतुविकल्पइति
पादनइतिशब्देहिकल्प्यतेअर्थेउक्तात्येवउक्तन्तसाधनंतत्परमर्थएवकल्प्यतामितितेनभट्टमतेश्रुता
पत्तौरात्रौभुंक्तइतिशब्दःकल्प्यतेगुरुमतेतुअर्थापत्तौरात्रिभोजनमर्थएवेतिएवमन्यत्रवाक्यशेषःक
ल्पतांमावापीनोदेवदत्तइत्यादौरात्रिभोजनमर्थस्येतिजीवश्चैत्रोगेहांनविद्यतइत्यत्रचकुत्रापव राम
स्थानेपूर्वानुभूतव्याप्तिमुपजीव्यैवार्थापत्तेःप्रवृत्तिरितिव्यंग्यानामनुमानाविषयत्वेनार्थापत्तिविषय ६२

त्वमिति भावः व्याप्तिस्तु साहचर्यनिश्चयः व्याप्तिशरीरं दर्शयति यथेति अधुना व्यंग्यानामनुमानादि
षयत्वेन चेष्टाप्रमाणाविषयत्वमपीत्याह किं चेति अयं व्यंग्यः संकेतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन य
थयथोऽर्हतर्जनीतन्त्रतन्त्रदशासंख्येति पूर्वगृहीतव्याप्तिसंस्कारस्थवने स्मृतिर्न वेत्यादि कारिकापदार्थं
विषदयति यथैवेति अनैकान्तिकत्वं सोऽयं देवदत्त इत्यादिज्ञानरूपयोः प्रत्यभिज्ञयोः अपि संस्कारजन्यत्वा
न्नगजनिमिलिकेवेत्ययमर्थः पर्यालोचनं विनापि लोकापवादशंकया मन्नगतं यच्चक्षुषी मिमील्य वच
नमिति। एतद्द्विविध्योक्तमत्रैव द्वितीयपरिच्छेदे उपसंहरति तदेवमिति शाब्दीत्यादि शब्देनार्थः ननु वाच्य
स्य शब्दसमर्पितस्य विभावादेः ज्ञानस्यैव रसादेर्जनकत्वात् काव्यमात्रसाक्षान्नाहतत्वेन व्याप्तियत इति स्वा
गमव्यवधायकमिति न्यायेन विभावादिभावस्यावांतरव्यापारावरणेन काव्यस्यैवास्वादोद्भावकत्वात्य

13 शास्त्रार्थस्यतात्पर्यद्वारेणोक्तेः संसर्गभावयतां पदानामेवकारणत्वाभ्युपगमो भट्टनैयायिकादीनां किंच सव्या
पारकरणमिति न्यायेनांतरालवर्त्तिव्यापारांतरविरहादसंभाव्यं विभावादिसंवलनज्ञानस्यास्वादं प्रति
कारणत्वं नचैवं व्याप्त्याद्यनुसंधानमंतरेणाकस्माद्भावाद्यंग्यार्थावगतौ कथं नातिप्रसंग इत्याशंक्याह
इयंचेति उपपत्तिमंतरेणाप्यनुभावसिद्धायाव्यंग्यप्रतीतेरनन्यथोपपद्यैव व्यंजनव्यापारकल्पने श्रीमदानं
दवर्द्धनाचार्यस्येति भावः रसनिरूपणप्रस्तावे सत्वोद्रेकादित्यादिकारिकाव्याख्यानोक्तं रसस्य रसन
व्यापारस्यकाशत्वं स्मारयति रसेति सर्वं व्यंजनव्यापारस्थापकं प्रमेयजातं ॥ ॥व्यंजनव्यापारस्थाप
नोनाम पंचमः परिच्छेदः ॥ ॥छ॥ ॥परिच्छेदसंगतिमाह एवमिति दृश्येति दृश्यं दर्शनीयप्रधानं श्रव्यं राम
श्रोतव्यमात्रं प्रअनभिनेयं न वैरंगादिति शेषः रूपकं प्रन्यस्य रामादेः रूपेणेनान्यानुदाडपयतीतिरू ६३

पकं अंगैः कृत आदिकः वचसा वाचिकः आहार्यो मुकुटकिरीटकेयूरादिरचनासात्विकः स्तंभस्वे
दादिः लक्ष्यमाणं लक्षणं यथोद्देशं लक्षणमाह नाटकमिति विलासेति यदुक्तं मुनिना नाना
विभूतिसंयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैवेति निर्वहणेअंतिमसंधौ च वारः पंचवेत्युपलक्षणमात्रं का
र्याया पारिणाम्यनेनाल्पत्वं विधेयं बहुत्वे ऽभिनयदुःखावहत्वात्तस्य क्ष्माः स्वल्पाः कोसावत्त इत्या
हृत्यक्ष इति नेतारो नायकस्तु नायिका च तयोरेकस्य द्वयोर्वा चरितमत्र प्रत्यक्षं दर्शनीयमिति भा
वः चूर्णिकानाक्षुद्रत्वं रसादिति बोधफले विच्छिन्नावांतरैकार्थत्वादि अंतिमांकवर्ज्यं व्यायमिद्धं तत्र सर्वा
र्थविच्छेदात् गद्यानां प्राचुर्यमप्यभिनयदुःखावहत्वान्नेयं नालोकेत्यादिना एकदिनकथैवांके ऽभिने
या त्रिचतुरैरिति पूर्ववदुपलक्षणं ह्रासाद्धानमित्यादेः एभिर्वर्जित इत्यत्र संबंधः वधवद्धादिकं वयस्पका

स्यविस्मुखेनान्येनवाकविश्रतिभोग्यितेनवकारेणदर्शनीयंनथार्थोपक्षेपकैरितिवक्ष्यतेरंगद्वारा
65 मुखेवक्ष्येनृत्यपात्रप्रभृतोपिरावणोस्यगर्भोगस्पनटांतरैरतिनेयस्यइष्टासंत्तादेरित्यादिशब्दार्थो
चादिः॥ नाटकादिकस्यापिवक्त्रास्वरूपादिकथनमितिसंबंधः॥ अन्याहारादिकान्यंगानिरंगविघ्नशां
त्यर्थंनटमात्रकर्त्तव्यान्याकरेषुबोद्धव्यानिकविकर्त्तव्यत्वाभावान्नेहलक्ष्यंते॥ अस्याः॥ नांद्याः॥ आशीरि
त्रिदेवद्विजनृपादीनामाशीरांगनन्त्रितिपादकेनवचनेननमुक्तानाटकादिषुनित्यमवश्यंप्रयुक्तेन
त्वस्याः॥ कादाचित्कस्थितिः॥ नांदीतिनदिधातोः॥ सिद्धागतेत्यनेनक्विप्पदैरष्टभिर्द्वादशभिर्यु
ताएतदितिएतन्नाटकादेः॥ प्रथमेपक्षेकस्यचित्कोलाहलादेः॥ नटैरेवनतुकविनाकार्यातः॥ पा राम
तित्वाभेदितिभावः॥ यथास्वाङ्कुरः॥ शाईश्वरः॥ शाद्भूः॥ ईशिधातोः॥ सिद्धत्वातऐश्वर्ययोगरूपोर्थः॥ तस्मि ६८

तस्मिन्नेवनाविकइत्यर्थःनौदीलक्ष्मणेसमंतरोक्तप्रकारेपस्वादितिवेदांतेष्वित्यादिपद्यानंतरंइ
तःशोकात॥ ॥पूर्वमिति॥ ॥एवंप्रत्याहारप्रथकविकर्त्तव्यरंगद्वारपर्यंतोगमुक्तंप्रविश्यरंगमध्यइ
तिशेषःमिश्रंदिव्यमर्त्याभ्यामित्यर्थःआत्मिकाःप्रकर्षेणदर्पिष्ठाःयोगंधरायणोमात्यःश्रासा
दितेतिवंइस्यहासःप्रकाशःखहस्त्वकस्यजनस्यातंस्वरूपंकांताचकांतिवल्लिप्रवेशाविस्त्रद्वासी
तावनमांधकारोमोहस्त्ववंधुजीवारंध्रकुसुमेवंधूनांप्राणाश्च॥स्याभारतीवृत्तेःवीथीवीथ्यंगानि
प्रहसनंप्रहसनांगानिवक्ष्यमाणानिस्थापकोसूत्रधारउच्यते।तेनसूत्रधारेणत्यवस्थापकेनसहि
ताःप्रद्वासमनंतरोक्तप्रकारेणसूत्रधारेणापिसहिताइत्यर्थःक्रूरोदारुणोविग्रहस्त्वपक्षेक्रूरोदा
रुणोग्रहश्चाग्रहोयस्यवक्रंशशिनंवंइग्रसारध्येराजानंबपदानिक्रूरग्रहइत्यादिहृदिस्थःसूत्रधा

65

रस्येत्यर्थः सचार्थप्रकृतः चंडः प्रागरूपः तस्यागत्याप्रबोधेनप्रर्यांतरे प्रकृतप्रंथाभिधेयेतत्राह
भोंडिः विस्मृतंनप्रतीतंवायत्प्रकार्यंप्रकाशते। प्रश्नोत्तरमनोहारिसमुद्घातकमुच्यते॥ यथा पंडवासु
क्ष्येकाश्लाघ्यागुणिनांक्षमापरिभवः कोयः सदस्यैः कृतः किंदुःखंपरसंश्रयोजगतिकः श्लाघ्यो
यआश्रीयते। कोमृत्युर्व्यसनंसुभंदधतिके यैर्निर्जिताः शत्रवः केनाक्रांतमिदं विराटनगरेछन्नस्थितैः
पांडवैः॥ ततःसूत्रधारनिष्क्रांतोपांडवप्रवेशः निर्वाणेतिप्रशमः क्रोधाद्यभावोविनाशश्चरक्तारंजि
ताः प्रकर्षेणसाधिताः रक्तेनरुधिरेणप्रसाधितामंडितामंडिताश्चविग्रहोयुद्धंदेहश्चयस्याः स्व
स्थिनः स्वर्गस्थाश्चभीमसेनप्रवेशइत्यनंतरश्लोकस्यप्रथमार्द्धमादयेतिशेषः इतइतिश्रवार्यापूर्व राम
र्थः सीतारूपोनेपथ्ययाज्ञाभिमतः नदीरूपस्त्वसूत्रधारेणवसतः स्वप्रयोगमतिशयामः प्रकृतार्थप्र ६५

निपादनात् आनंकस्यापि संसुखीनस्य सुखात् इति हेतुं प्रकृतग्रंथाभिधेयं अस्य च प्रपंचनमर्थी
तपात्रद्वारेणैव यद्यपि विनास्त्रवितस्य पात्रस्य प्रवेशो रंगभूमिविनिवर्तनात् सर्वेषामपि पात्राणां स्त्र
विनानामेव रंगे प्रवेशः तथापि प्रस्तावनानंतरं प्रवेश्यपात्राणां तत्प्रकारविच्छिन्नैर्भिः स्तवनै।
नपटीक्षेपोपि यथा ममतानपादीनां चंद्रकलायां प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रांतः शबर इत्यादि
वुधैर्ज्ञेयं कर्दमिः आगंतुकेन प्रकृतादितरेण पूर्वस्य वासवदत्ताज्ञानस्य गद्दामेति गृहनाकलिका
कोवकः तत्कंगवजृंभाविकाशः सुखनिश्वासविशेषः श्वसनो निश्वासो वाह्यपवनस्तु एषां पवना
कास्थानानां॥ ॥यद्वादिति॥ रामादेर्हि यद्वसुनावालिवधादेरभिधाने गूढतरतदभिप्रायपरिज्ञाना
निपुणानां नाटककाव्यादिभिरसास्वादसुखपिंडज्ञानद्वारेण व्युत्पत्त्या हृत्यपहृत्तिनिहित्तिनियोजनानां।

सुकुमारमतीनां श्रीरामचंद्रादिमहापुरुषाचरितवन्मान्यो याऽनुचरितास्वकथास्वप्रवृत्तिप्रसंगः स्या
66 दितिमहापुरुषाचरितमप्यनुचितमिति नृत्तेन नाटकादौ परिहार्यमिति भावः ॥ रसस्य तु अनुचितं च
दर्यमाणत्वमिवाविभावादिष्वशक्यत्वाद्विवादिति ॥ ननु यादि द्वादशाङ्गानादयोऽङ्गेषु दर्शनीयास्त
त्किं नाटकादावुपेक्षणीयाः एकदिनमात्रस्य कथायां अङ्गदर्शनीयत्वेन द्वयादि भवायावाकथं
परिग्रहः कथं विस्तारावारस विघ्नहेतुत्वात् कथमेकं दर्शनीयं इत्यत आह अंकेष्विति न चैकः कथं
कथैकयद्वा योपेक्षेप्पकेण वा ख्यापयेत् कथा किं परित्याज्येत्यत आह वर्षा [illegible] दिति अंकच्छेदेद
तितदिदं अमिह्नं सर्वमासं संचितं वर्षसंचितं वापि कार्यं तत्त्वं अंकच्छेदे कर्तव्यं अर्थादर्थोपक्षेपकैः राम
सूच्यमित्यर्थः ॥ यथोद्देशं लक्षणमाह प्रत्तेनेति पात्रैस्समस्त्यमंगं आवृतिमहतः श्रीरामचंद्रवदोः ६६

न्यूनत्वेन विष्कंभके पात्राणां संस्कृतानाभाविकस्यालक्षेषुदर्शनात् मध्यमपात्राणां हि प्राकृतमा
षित्वं तदुक्तमस्मत्पितामहचरणानां भाषार्णवे भाषा मध्यमपात्राणां नाटकादौ विशेषतः। म
हाराष्ट्री सौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा तु धैरिति नीचपात्रप्रयोजितत्वमत्र वनीचत्वं चात्र संस्कृतभा
सित्वाभावादेव नेन संख्यादिभिः श्वाङालादिभिः प्रवेशकस्य प्रयोजित्वं कथमिति कथमयं सत
द्यनन्तरं ङः रत्नावल्यामेव द्वितीयांके विंबर्यया देवीगमनानंतरमवांतरार्थविच्छेदे विदूषकं च
जिराजो वचनं धिक्सूर्खं प्रबलं परितोषेण अभिजात्येन खलु गूढादेव्यास्य यान लक्षितः कोपः।
न हे हि देवीमत्र साधयितुं गच्छाध इति न तथापि नास्य पत्र्यं दर्शनोपायं इति यथा लिरच्य यथास
मीहितं करिष्यामि एवमन्यत्रेति तथा मम नातपादीनां चेडकलायां लक्ष्मीवरप्रसादनस्वफ

67

ल्लोतरखाच्चिसहितोवां राजश्वेङ्कलालाभः श्रामिवरस्वामिरारंभादिभिः नपसंस्कृतिनिर्व्यूह
णोपरपर्यायः नानार्थेतिनानाविधानामर्थानांवाच्यरूपाणांरसानांचसंभवोयस्यामित्यर्थः
सहीतिसखिशुद्रदक्षिणेदानीममिहंयाएवंभर्ताहस्तेनगृहीतापिकोपेनमुंचसिहिहीभोइतिहि
हीभोः परितोषकोशांबीराज्यलाभेनापिनताहृशः प्रियवयस्यस्यपरितोषायाहृशोममस
काशात्प्रियवचनंश्रुत्वाभविष्यतीतिपिशुमितिप्रियंवादयद्यपिगांधर्वेणविवाहेननिहृत्नकान्या
गाप्रियसखीशकुंतलातथाप्यनुरूपभर्तृभागिनीसंवृत्तेतिनिर्वृत्तंमेहृदयेसमुत्पन्नंसमुत्पन्नि
माञ्चेस्यानःसमन्नवबद्धः जडीभूतस्त्यर्थः किंइत्कारमितिकिंदुष्कारंत्वयापरिकुपितेनगाधेतिवा राम
थकिमिदानीमेघपलयजलधरस्तनितमासलोद्घोषणः क्षणेक्षणेसमरडंडभिस्ताड्यतेगाधेति ६७

नाथपुनरपित्वयासमासादयितव्याक्रांतिःसहनेकाममितिमनसिजोकृतार्थेउपभोगंविना
पिउभयप्रार्थनास्त्रीपुंसयुगलस्यान्योन्यप्रार्थनारतिप्रीतिंकुरुतेअयमर्थःनायिकायानाय
केनायकस्यनायिकायांयदिप्रार्थनादृश्यतेतदाउपभोगाभावेपितयोःप्रीतिर्भवतितेनतस्या
भावदर्शनेनप्रार्थनामप्यभिरक्षेतिमनःसमाश्वसिहीतिअलमितिअलंवोनःपुरविरहपर्युत्सु
केनराजर्षिणावरुद्धेनदुर्लभेतिदुर्लभजनानुरागोलज्जागुर्वीपरवशात्माप्रियसखिविषमत्वे
ममरणंशरणंकेवलमेकः॥सहीतिसखियस्यकृतेत्वमागतासायंपुरतस्तिष्ठतिकस्सेतिक
स्यकृतेहमागताअलंकुतिअयिश्रान्तमशंकितेननुविधफलस्यसहीतिसखिअदक्षिणामिदानी
मसिद्वंयएवंभर्त्राहस्तावलंबिनाकोपनमुंचसि॥सखसंगाद्देइतिससंगातेइदानीमपिनविरमसिजअ

वइतिजयतुजयतुदेवःभोइतिभोःमाकुप्यमाकुप्यएषाहिकदलीगृहांतरेगताभोइतिभोवयस्य
एषाअपूर्वाश्रीःसमासादितानकेवलमितिनकेवलंवसमविग्रफलकेननद्यावरुद्धानिवेदयिष्या
मिभद्रेतिभर्त्तुःअलंशंकयामयापिभर्त्तुःवसादेनक्रीडितमेवैतैःतन्नकिंचनणेनतरणेनअत्तोपिमे
गुरुतरःवसादएषःकिंवमवलिखितेतिकुपितामेप्रियासागरिकाएषैववसाद्युतां।अदीतिअ
तिमुखराखलुगर्भदासीणंइतिनन्तुहस्तेगृहीत्वावसादयतावदेनांभट्टिनीतिमर्द्दइयंराविअशा
लिकारसंतकस्यसंज्ञाकरोमिएषोइतिएषसागरदत्तस्यसुतआर्यविश्वदत्तस्यनप्तावरुदंतो
व्यापादयितुंवध्यस्थानंनीयंतेएतेनकिलगणिकावसंतसेनासुवर्णलाभेनव्यापादितेति।अ
सुरेतिअसुरपतिनाअकार्यंकुपितोपिनीताकोइतिकस्तस्यधर्मपरित्यागिनोनामग्रहीष्यति। राम ६८

त्विविघ्नमविगड्इतिविस्मृतमपितंव्यापारंनाथस्यप्रसादेनपुनरपिशिक्षिष्यामिसमस्मसेतिसमा
ख्वसिहिभगिनिसमाख्वसिहिगोप्यानामितियद्दृङ्कागोपयितुमिष्टंतदंगास्वरूपज्ञानेनसुखेनगोप
यितुंशक्यं एवंप्रकाश्यानांप्रकाशनंचेत्यर्थः॥ सर्वेत्ररसे॥ कामेनमदनेनहेतुनायउपभोगः संभोगः
तत्तप्रभवास्तत्कारणानिउपचारास्तेंइवेदनष्ठनसारादयोयस्यांएतस्मिन्एषापिद्गुपरानरसमीपेश्वा
लिखिताएतत्किंवसेनकस्यवित्तानेशिल्पिनेपुनंप्रसंतुष्टाइतिप्रसंतुष्टःपुनःकिंकरिष्यसियदि
द्वारितिज्ञातोमयाएवहृन्नांतः समंविप्रफलकेनतथावस्त्रादेयानिवेदयिष्यामिभद्रेइतिभर्तृःदे
व्याभयेनआत्मानापिप्रियंकर्तुंनपारयामि॥ अपत्यप्रत्यायनयथाहेराघवहेदाशरथेइत्यादिसमा
ख्वमाएव॥ गोत्रेणयथा॥ हेकौशिकहेअडेयेत्यादिपतिर्येनस्वामित्वप्रत्ययतेतेनतज्जायास्वामीतियेन

मेहतितेनमहतीत्यादिसमायागतेरामंडैः कैयथाहेपार्थाकृहेकौलिकेयेत्यादि॥ आक्षिपतीति॥ को
पः कुद्धलेख्यर्थीयस्त्वंदेशेनालंहुहनियहस्त्वसम्यक्षमितिसीप्रतेलक्षौसउपगमंगामिष्यतिसंहंशतिवेशा
ऽन्वयेयावेणस्त्वस्तुक्षानिष्पापः कीदावधादिवहिस्त्वकोटिः संख्याविशेषः अटनीवगुणः सौर्यादिकर्मो
वीपकुवोदारुणः ककशाशवएवमितिएवंमयाभणितंभानुमतिसुष्माकमयुक्तेषुकोशेषुकथंदेयाः
कोशाः संयम्यंतांतइतिव्रयासंकितेनमः गृह्यंतेसकलेसन्नवपादः रसासिशिरसिपशुपतेः॥ तथापिश्च
याजीवनंहरसि॥ तमोंधकारोऽज्ञानिवपादोरश्मिः वरणश्चाहहेतिद्विजाब्राह्मणोपङ्क्तिणेश्चपद्मा
करेपिलक्ष्मीर्विधातापद्मानामाकरस्त्वंनलाशयोजलस्याधारोजडात्मावपांडुसुतंस्त्वयाधनइतिव राम
कव्येपांडुसुतः सुयोधनमितिवचनंजीवइतिश्रयांअपिनामसारथिर्हितोयोहत्वोस्माभिर्महाराजइ ६९

दुर्योधनोनवेत्तिसएवयोत्सुरव्यसएवअभिमानएवईदानीमित्तिइदानीमतिथिविशेषलाभेनसही
तिसखिनयुक्तमाश्रमवासिनोजनस्यात्कृतसत्कारंश्रुतिथिविशेषंजम्हिवास्वछंदतोगमनंगड्डरिका
प्रवाहेनेत्तियथागड्डरिकाएकामपरांतांचेतराममनुगच्छतितासांचगतानुगतमात्रेणभेदः तथालक्षण
नाद्यालंकारयोरपीतिभावः महारसमितिरसभावनिरंतरंसूक्तमनुकरणीयतासूत्र्येविपर्यासच
र्यितंस्त्रियाःपुरुषवेष्टितंपुरुषस्यचस्त्रीवेष्टितमितिचतुरस्त्रपदंभरतादिप्रसिद्धंएवंनाटकलक्षणंत
तस्त्रगोवलीवर्दन्यायेनभिन्नंमहानाटकलक्षणंवोद्देशक्रमेणप्रकरणादीन्निरूपयभवेदितितैलोकिकं
नतुदिव्यंमिश्रंवाकापिप्रकरणेभेदेगर्भावमर्षाभ्यांसंधिभ्यांगायत्र्यादीनांछंदसांलक्षणान्याकरेषु
वोद्धव्यानिनालिकापदंपश्चावपातुमितिशृंगारवाधपेक्षयाअल्पविषयत्वात्प्रथमव्याचष्टेनालिकेति

70

प्रहसनो हास्ययुक्तः ॥ प्रथमो द्विष्टस्यापि धर्मः ॥ शृंगारः पश्चाद्विधेयत्वेन पश्चाद्व्याख्यातः ॥ अनियमा
दिति कश्चिद्विद्यः ॥ कश्चिन्नरो वानायकः ॥ एवं प्रतिपादको ऽपि परमुक्तो द्वितीयं संरंभं श्रयप्रकृतनय आरंभवा
द्याः ॥ मिथः ॥ समुद्भूते वाक्यमिति संबंधः ॥ क्षितिभृतां पर्वतानां राज्ञो वमया विरहिता वयाहृष्टा पश्चैव
या विरहिता मया दृष्टा अत्र राज्ञा प्रथमार्थाभिप्रायेण प्रश्नरूपार्थं वाक्यमिदं तु क्ता पर्वतप्रतिध्वनि
माकर्ण्य द्वितीयः पर्वतो ऽनन्तरत्वेनावगतो विरहोन्मादात शरणं गृहे अनेकवचनस्यैकवचनं रयथाकः ॥
खेचरनिकारस्याकाजयाकि भूषणं । कः ॥ पूज्यः ॥ कीदृशी लंकावीरमर्कटकंपिना ॥ अत्र विः ॥ पक्षी
रमा लक्ष्मीः ॥ कः वेदविशेषः ॥ ककटे बलयं पिता जनकः ॥ लंकाहृं ॥ कीदृशी निपक्षे चेद मेवोत्तरं तया राम ७०
हिवारेण मर्कटेन कंपितेति जादेति जानकरखल्व योध्यायां ननचंत श्रसराजा विनयेन प्रणयितव्यः ॥ जा

देतिजातम्सखलुवयोः पितामाइतिमान्यथासंकेथाः नखलुवयोः सर्वायाश्चपिटथिव्याः सही
तिसखियस्यकृतेत्वमागतासईहेवकस्मैतिकस्यकृतेश्चहमागतानइतिननुवित्रफलकस्यमा
दारइतिमानावहुपदेशंस्तुगच्छागमिष्यामिपद्ममितित्रयमेव्राह्मणपूजाभवतिसाश्चनयालेखिता॥
आरभटीवृत्तिः॥ रूपकाणांवद्देशक्रमपाश्चानिस्त्रीपायाःस्त्रीवतुलाःकामशृंगारःप्रहसनस्त्वंग
रःनालश्चवप्रदादिः लयांडुतादिः पीतमार्गोमुडेवअक्षप्रकारःअस्त्ववीतेभरतादिप्रसिद्धंगत्रमाव
रयश्चाकरेषुवोद्धव्याः आद्यास्वरवप्रतिस्वरवेश्चंतिमानिवर्हणंनियुद्धंवाक्युद्धंसंफेटारोषभाषणं
भाष्यविभीमिययथाममपितामहपादानांभाषार्णवेभाषामध्यमपात्राणांनाटकेकोक्तौविशेषतःम
हाराष्ट्रीसौरसेनीत्युक्ताभाषाद्विधाबुधैः॥ हीनेभीष्याविभाषास्यात्तसावसप्तविधास्मृता॥आद्या

वंतीमागधीवसाकारीवत्तथापरा। चांडालीशावरीचापितथाभीरीतिभेदतः॥ प्रसत्तिःप्रसादःश्वा
म्यंवक्तनास्त्रष्ट्वात्तत्त्वशाह्नेनैवनिवेदितार्थत्वात्। लक्ष्मलक्षणपूर्वीकेवातपूर्वेनाटकेसंध्यंगतयाव
क्षितत्वात्तन्नालिकाद्यरिकाद्वयंतेनत्रिनालिरित्यनेनपङ्क्तिरिकानिर्धूटेनवृत्तिनास्यांप्रथमाकस्मा
पनिवेधनःएवमन्येषामप्युक्तरीत्यासार्थवाहादित्यादिशाह्नेनप्रकरणेनैकोविषयाद्यौविन्यासो
यथामतातपादीनांचंडकलायांपीतीयःपर्वतोन्नरत्वेनावगतोविरहोन्मादात्तशरणंगृहंअनेकप्र
स्नस्यैकमुत्तरंयथा। कःखेचरतिकारम्याकाजया। किंभूषणं। कःशूज्यःतंकर्णेशृष्ट्वयेनगरलंप्र
गीनिनादाभिर्यंप्राणेयांश्रुकवच्छलास्तुदहनज्वालास्वगात्रंडूतंभूयोभूयइतिस्वयंविदधतानीता राम
मयायामिनी। निर्यातःकथमश्मसारकठिनाःकेनापिनैवासमः॥ ॥एवंहृश्यारब्यनिरूप्यहेश ७१

क्रमशाप्तं श्रव्याख्यं निरूपयति। श्रव्येति। श्रोतव्यमात्रं दर्शनीयाभावात् नंदोनलक्षणान्याक
रेषु प्रसिद्धानि॥ इह च युग्मकादीनि प्रबद्धान्तःपातीन्यपि महाकाव्येषु दृश्यन्ते न च क्वचित् छंदो
नितकारैवंरपि महाकाव्यान्तःपातिनः कुलकनाम्ना व्यपदेशः कुलकमपि महाकाव्यान्तर्व
र्त्तिविपंचभिस्तदधिकैरपि पद्यैर्निर्मितं दृश्यते आदौ नमस्क्रिया यथा रघुवंशे वागर्थाविवेत्यादौ
वस्तुनिर्देशो यथा कुमारसंभवे अस्त्युत्तरस्यामिति एवमन्यत्र वक्तृवचनमविवक्षितमिति सर्गान्तेन्य
वृत्तेन एकवृत्तैर्बहूनि वा पद्यानि यथा सुखविधेयानि इह च क्वचिद् रघुवंशादावेकवंशभवानां यथा तां
वर्णनेते यां तथा तथेति वृत्तस्य कथनात् नाटकसंधयः संभवंति क्वचित्तु तदकथनात्संभवंत्ये
वेति दैवसिद्धमेव आर्येषा सादिप्रणीते अत्र क्वचित्कदाचिदाख्यानेन गद्यानां संभवोपि तेषामभि

आयलक्वान्तपद्यमेयवमेवके विदाङ्कः अवगद्यानां वस्त्रावगनवृन्ने ध्वंतभीवइति अरव्यानां नेवा
72 नअन्पद्नानिमपर्वं आयिकं स्कंधकं यथास्मन्नातपादीनां कुवलयाश्रवरितिसस्तुवर्णीपिअसंता
वोहिं थाईअअरोहिंसंवारिअणं। संकीर्णश्रुद्धसालयमगग स्मरखेपिअहसरसीमअं॥ गलि
तकं यथा खुडिअहन्नवङ्कोहलो अमअमणेअं अह्वरंतलईमेतु मोहमअमाणअं। खमणतहिं
अमवइवसोहमयमाणअं वहअंतमपिअ फलसाहसअमाणअं॥ सजातीयानां वसंतवर्णना
मधुपानवर्णनादिमयपद्यानां॥ अणिसेत्यादि॥ अनिशविसृमरनिशिततरशरसविसरवि
दलितसमरपरिगतबलपरिखिल॥ देश्याः एवंधास्तुरत्नरादयः। वतुरत्नरोयथापद्यंपतुत्रा राम
लीगद्यं कलिकादशपदक्रमात्॥ एवं स्कंधचतुष्केन प्रबंधश्चतुरइति॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ ७२

साहित्यदर्पणलोचने दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिच्छेदः॥ ॥श्रीश्रीनिधेर्म्मेदं॥ ॥
काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषान्निरूपयितुकामस्तत्प्रस्तावं दर्शयति इह हीति। सर्वरससाधारणरूपाणामित
ह्यावर्ज्जकधर्म्मैः रसापकर्षका आस्वादविघ्नहेतवः प्राक्प्रथमपरिच्छेदे दोषाः पदशादिपंचके स्थिता
ः यस्माद्वाक्यार्थभूतस्यास्वादस्यापकर्षकरणात्तस्मात्पंचप्रकाराः। तके दोषाः किंनिष्ठा इत्य
तआह दुःश्रवेति खलप्रत्ययस्य दुःश्रवादिष्वत्येकं संबंधः एषु दुःश्रवादिषु मध्ये कान्यर्थीकृता
र्थतां ह[illegible]ति श्रवसाधनशब्दो हस्त्यश्वादिसाधने वर्त्तते एवं ध्वजस्य वायुशब्दः पवनमात्रे आपानपवनवि
शेषस्य विनाशशब्दस्यादर्शनार्थो मरणस्य स्मरणात्तत्क्रमेण व्रीडादिव्यंजकः प्रसूपदं तया विधस
मरोहुरेषु प्रयुक्तं योगशास्त्र एव न तु लोके अन्यशास्त्रे वा न तथा हि पातंजलसूत्रे क्लेशकर्म्मविपाकाश

यैवपरामृष्टः पुरुषविशेषईश्वरइति क्लेशाश्चाविद्याः कर्माणि शुक्लानि कृष्णानि तत्फलं विपाकः त
७३ दनुगुणावासनाश्चाशयः तैमानसंवर्त्तमानाः पुरुषअपदिश्यंतएवा किं चेदं वस्तादो द्वयोः शास्त्रा
नभिस्तत्वेश्लेषादिं विना नदोषइति वक्तव्ये नतत्स्थाप्रयुक्तवाङ्गिन्नंवद्यामित्यस्य सन्नम्यंतत्वनहिनीयांते
न च संभवात् संदेहः दानार्थस्य वाचकोपग्रहणार्थत्वात्। अपवर्गेण हि षाव्यंवलादन्यत्रमीयते। अत्र
दिनमिति सूर्यस्योदयास्तमनपर्यंतः उपत्यविच्छिन्नः कालविशेष एव दिनशब्दवाच्यः न तद्विना भूतं
प्रकाशमयत्वमपीति भावः क्षीरोदजेत्यादिपादेपि पदं समासांतत्वाद्भवानी शशाङ्कोऽभवस्य पत्नी
त्यर्थेनद्दोवानप्रत्ययं तत्र बहुत्वात्वमिति समासेन तत्पुरुषसमासे गुणाभावात् अयमाशयः तत्पु राम
रुषसमासे उत्तरपदस्यैव प्राधान्यात् स्थेति पूर्वपदस्यापि विधेयस्य प्राधान्येनानिर्देशात् अविमृष्टविधेयां ७३

रोगदोषः अविमर्षो हि प्राधान्येनानिर्देशः इह हि वक्तुर्दशमुखस्यायमर्थः पुरा मम भुजानां
यच्छूनत्वं स्थितं तेन इदानीं वृथाभूतमिति एवं च विधेयत्वेन विवक्षितस्य वृथात्वस्य समासगुणभावा
दनुवाद्यत्वप्रत्ययः तेन च शूनत्वेनापि भुजानां स्वच्छिन्नत्वस्य वृथात्वाभावात् भुजानामपकर्ष एव प्रतीय
ते न तु विवक्षितोत्कर्ष इति। एवमुपरितनोदाहरणेष्वपि वाच्यं विषयप्रदर्शनाय उदाहरणान्तराणि दर्श
यति रक्षांसीति इदं लक्ष्मणवचनं रामस्येति न खलु अनुजत्वस्य केवलस्य मुख्यता किं तु रामसंबंधि
न इत्यर्थः षष्ठ्येवेति अत्रोत्प्रेक्षाविषयत्वेन विवक्षितस्य षष्ठ्यर्थस्य तत्पुरुषसमासे पूर्वनिक्षेपा
न पुंस्कारस्यार्थः विधेयत्वमेवोचितं न तु तत्समासेन गुणीकृत्यार्थत्वप्रत्यायनमिति भावः कोऽसौ प्रस
सुप्रतिषेध इत्याह अप्राधान्यमिति गोपात्मानमवस्त्र इत्यादौ विवक्षितेः प्राधान्यवचनास्त्रिन व

7५ जलधर इत्यादि समनंतरोदाहरणद्वयतत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यं क्रिययाकं॰ गेक्तया अध्याहार्य
यावा अस्ति भवत्यादिरूपया पर्युदासतापातात् पर्युदासस्सदृशयोगात्क्रमता पदप्रधानत्वमिति प्रधा
नत्वं गुणोपात्मानमित्यादाविवाप्रधानता अत्रैवोदाहरणे अव्रस्नादाविवेत्यर्थः नोत्तरपदे किंतु पूर्व
पदे अन्वेति । अत्रापि इत्यनेनतरं नञः समासांतरप्रवेशेपीतिषेधः तत्रापीति अयमर्थः अश्राद्धभोजी
त्यादौ अंशद्वयमस्ति भोजनदर्शनरूपक्रियैकांशः तत्कर्त्रीरोवाच्यः भुजिदृशोः कर्तृत्वविहित
जातिप्रत्ययांतरिवात् तेन यदि क्रियांशेन नञः संबंधः स्यात्तदैव प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात् क्रियया स
हयत्र नञिति वचनात् इह तु श्राद्धभोजनशीलादयमन्य इति अर्थेंशे नैव संबंधात् नत्व पर्युदासत्वमेवेति राम
तद्भोज्यत्वेनेत्युपलक्षणं तद्दर्शनेत्यपि बोद्धव्यं अत्रार्थे आचार्यसम्मतिमाह यदाहेति श्राद्धं भोजीत ७८

स्मात्तदं भोजनमात्रं न च श्राद्धभोजनमात्रं संबंध इत्यनंतरमभिमतइति शेषः इह च महाभाष्यका
रादिमतमाश्रित्य क्रियारूपांशापेक्षयाऽसद्भावप्रतिषेधं वांगीकारे प्यमुक्तेत्यादौ क्रियमात्रप्राधा
न्यात्समासो नोपपद्यत एवं क्लिष्टतादित्यादि शब्दात विरुद्धमतिकृत्वम विमृष्टविधेयांशत्वं चश्रव्रश्र
नित न च श्राद्धभोजनमात्रे संबंध इत्यनंतरमभिमतइति शेषः इह च महाभाष्यकारादिमतमाश्रित्य
क्रियारूपांशापेक्षयाऽसद्भावप्रतिषेधं वांगीकारे प्यमुक्तेत्यादौ क्रियामात्रप्राधान्यात्समासे
नोपपद्यत एवं क्लिष्टतादित्यादि शब्दात्विरुद्धमतिकृत्वम विमृष्टविधेयांशत्वं चश्रव्रश्रनिकृद्दृष्टादी
नां क्वचित्पदांशानिष्ठत्वे पि वद्ध्यापि वेवाक्यगतत्वं बोद्धव्यं प्रकृते निःश्वसरणं वरी षात्सर्गश्च वांतं उक्तमे
क्लिष्टेनाहीर्जीवन्यकारेति व्येति श्रयमाशयः अत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति श्रुत

सारेणअयमेवेतिअधममकृत्यविधेयोन्यकारःपश्चान्निर्दिष्टस्तुचितःतद्वैपरीत्येनाद्याविमृष्टविधेयां
75 शोदोषः अतएवहिशाकोनित्यइतिवक्तव्येअनित्यःशाङ्खइतिवचनेअप्राप्तकालविग्रहस्यानमाङ्कुःत
थापिकथमक्षम्यदोषइत्यतआहवचनेतिपदद्वयस्यविपरीतंअयमेवेतिपदस्यप्रथमंनिर्देशस्यप
श्चान्यकारइतिपदस्यचपश्चान्निर्देशस्यप्रथमंनिर्देशात् किंचास्यदोषस्यावबद्धयापिकेनापिवाक्यदो
षंतुरयोत्सुनैरिन्यजापनवस्थानातयद्येनतत्पूर्वमत्रपददोषवैउदाहृतंतन्यकारइतपेक्ष्यायगौरवभ
यात् आनंदयतीतियः आनंदयतिअसौसमागतइतिसंबंधः एवंविनाअपरस्याकाङ्क्षानुत्पत्त
स्पनिरकाङ्क्षत्वइतिपतनयेउतिपाद्यमानाइदमेतदः शब्दाइत्यनेनतेषांसार्वविकंतच्छद्याथाभिधा राम
नमितिभावः तथाहिमनतातपादीनांअसावेतत्स्वचहिकवनवनीवाप्रस्तुगलेतलस्कुर्जत्कंबुविल ७५

सदनिशं ध्यानतत्परः। विनादोषासंगं सततम् परिपूर्णोखिलकलः क्रान्तः प्राप्तः श्रृंङ्गो विगलितकलं
कः स्वसुखिते अत्र हि नादः शब्दस्तदर्थमाह एवमिदमेतदावपि। अत्र योसावित्यत्रानुवाद्यत्वप्रती
तिकृद्दः शब्दः प्रसिद्धपरामर्शित्वादित्यर्थः निराकांक्षित्वमवगमयंतितथा सतिवर्ततेषां निर्देश्यत्वं
स्फुटमवगमयत इति भावः। उपादाने साकांक्षाउक्तौ सामर्थ्यात्तुच्छरूपस्याक्षेपक्रमत्वात् आत्मेति त
त्रात्मा- जानातीत्यर्थः सहत्वेति सईत्यनेन यः प्रकृतो रामचंद्रः सएव इति तत्र सइत्यनेन यः स
कललोकानुग्राहकत्वादिगुणविशिष्टः तादर्थ्याय आत्मना एकीभावापन्नेयेतायत्नेन तद्गुणविशिष्ट
तयानुभूतेन्येषु पदस्यार्थत्वेयोरुपापानुरक्तविषयत्वेनोपकल्पिततयोः पत्रदोः अन्येषामनुवि
नार्थत्वादीनां तत्रापयुक्तार्थत्वस्य वाक्यगतत्वे यथा समपानुषाङ्ग्यत्वेनो भावुकानां परस्परा। अत्रवादुद

दातु इत्यत्र न ईड्वः ग्राम्यत्वस्य यथा तां वूलवतगंदोयं मल्लं जल्पति मानुषः निहितार्थत्वस्य यथा सा
यकसंहायवाहो रित्यादि एवमन्यदपि अत्र पददोषाणां तत्र पदांशदोषाणामुद्देशक्रमप्राप्तत्वेप्यपाव
76 क्यदोषाणां प्रदर्शनं पददोषसजातीयत्वेन च यमेव यमेव यसंन्यकाये ह्यस्य मेवमेइत्यादेस्तु पददोषविजातीयत्वेप्य
विमर्ष्टविधेयांशस्य विशेषत्वेनेतनत्वस्य तावदेवउदाहरणं एवं धम्मिल्लनवास्येत्यादेस्तु क्लिष्टविषयत्वेन
क्लिष्टत्वस्मादेता निरर्थकत्वादीनां च पदमात्रनिष्ठत्वेन पश्चान्निर्देशः सूत्रस्य स्तुगमत्वतिपन्नृयेविजेय
इत्यनेन न विजेतुं शक्यत्वमेवउतिप्रद्यतेनतुविजितत्वं पेलवशब्दे ह्याद्याहारेनतत्कलमापायां युध्यंज
नस्मारका वचः शब्दस्य निश्चत्रहित्वा वाद्यावाणशब्देन गीर्वाणा विवक्षिताः उत्तरपदमेवपरिहृत्वं नस राम
हृते इति जलपदस्थाने तु सलिलादिपदप्रयोगे तु न कापि तत्क्षतिः यथा सलिलनिधिः पयोनिधिरि ७६

त्यादिनिरर्थकवादीनामिति पदमात्रगतत्वेनैव न तु वाक्यगतेनापि लक्ष्ये असंभवः तथा विधदोषावहं हि
को नाम मूढः पुनः पुनरभिदध्यात् गांडिवी अर्जुनः तल्लंघितं परांगकर्मकस्य तस्यात्मनेपदप्रयोगादित्य
र्थः ननु जैत्रैः इत्यत्र न सकलस्य पदस्य परिश्लिष्टत्यसहत्वं किंतु प्रत्ययमात्रस्य तथा हि अजघानेघ्नन्ते हन प्रकृ
तिसद्भावेपि दोषस्याभावादित्याशंक्याह यथेहेति अयमाशयः तत्रेह प्रकृत्यंशव्यवस्थाप्यप्रत्ययांश
परित्यागे दोषाभावस्तथा प्रत्ययांशव्यवस्थाप्यप्रकृत्यंशपरित्यागेपीत्युभयान्वयव्यतिरेकार्थविधापि
त्वात् पददोषताभ्युपगमः आक्रन्दादीति संस्कारो ह्यत्र व्याकरणमात्रलक्षणं संस्क्रियतेऽनेनेति व्युत्प
त्तियोगात् तद्दोषाः केचिदित्यादेः कारिकावाक्यस्य काकाक्षिन्यायेन निरर्थकेत्यादिवाक्येपि संबंधः
तेन पदांशेन निरर्थकत्वं यथा पयसां प्रवाह इव सौरसैंधवः अत्र स्वरसिंधोरित्येतावतैव गतार्थत्वेन प्रत्ययां

निरर्थकः स्यात् । एवं वनकरिणामित्येतावतैव गतार्थत्वेन रन्यकारिणामिति यप्रत्ययः तथा नदीयमानं गद्य
दावविद्धहितैरित्यर्थे यप्रत्ययः तथा नदीयमानं गद्यदावविद्धहितैरित्यर्थे यप्रत्ययः एवं विसकिसलयच्छेद
७१ पाथेयवत्त इत्यत्र वत्तप्रत्ययः तेन पादपरमिति वाक्यमात्रव्यवच्छेदार्थेन नुकुंजं हंतीत्यत्र हनप्रकृतेरेव प
रिहृत्यसहत्वात् असमर्थत्वस्य पदांशनिष्ठत्वमेवोक्तं अत एव काव्यप्रकाशकृतापि अपास्य च्युतसंस्कार
मसमर्थं निरर्थकं । वाक्येपि दोषाः संत्येते पदस्यांशेपि केचन इति सूत्रस्य पदांशोदाहरणप्रस्तावे समर्थत्वे
नोदाहृतं दिनयोमिनीत्यादिपदेषु च रत्वपः परिहृत्तिसहत्वेपि श्रुत्यश्रव्यतरधर्मिरूपार्थप्रतिपादकत्वाति
पादिकांशस्य तथाविधत्वभावाद्वाचकत्वादीनां पदगतत्वमुक्तं अत एवालंकारसर्वस्वकृतापि श्रुत राम
यनेनयनेविधेहीत्यादौ विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येपि नदान्नासउक्तः सर्वथा प्रयोगाभावे अत एव ह्यस्य ७०

वाक्यदोषमध्येऽगणनं एवंविधस्खलनस्य कदाचित्कस्यापि दुर्लभत्वात् विरलप्रयोगे निहता
र्थत्वं अत एवाह ॥ अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टाविति सार्वत्रिकप्रयोगरहितः किंच निहता
र्थत्वेऽर्थद्वयमपि लौकिकं प्रतीतत्वे त्वेकोऽर्थदोषः शास्त्रीय एव द्वितीयस्तु सम्भवन्नपि लौकिक
ः तथानुचितार्थत्वे पश्वादिपदानामारोपितत्वान्निहतार्थत्वादेर्भेदः संप्रति वक्ष्यमाणानां वाक्य
दोषाणां समेतरेभ्यो भेददर्शिकामवतारणिकामाह एवमिति पददोषाणां सजातीयश्रुतिक
टुत्वादेरुभयत्र वर्त्तमानत्वात् वर्णानामिति वाक्यमात्रगाः न पुनः श्रुतिकट्वादिवत्पदतद्देशवा
क्यगाः वर्णानामिति रसानुगुण्यं गुणनिरूपणप्रस्तावे वक्ष्यमाणं
र्त्तते परिखिद्यते शयने कस्मिन्नपि रमते न विह्वलति हृदयेनाप्यस्पति लज्जायाः त्रुद्यति ध्वनेः साण

षो चेत्यादीनां अस्य वाक्यगतः श्रुतिकट्वादेर्वाक्यगतत्वं सूचितं परुषवर्णादीनां पदपदांशनिष्ठ
78 त्वेपि दुष्टत्वं किंतु तथासति पदपदांशदोषत्वं अन्तु एवं तथाविधानां बहुवारप्रयोगे पददोषसजाती
यो वाक्यदोषः टकारादीनां त्वेकपदनिष्ठत्वेनार्थदोषः किंतु वाक्यव्यापित्व एवेत्यत्र पददोषविजा
तीयो वाक्यदोषः किंचास्य वाक्यस्यार्थभूतरसस्सुखवेक्षितयातद्दोषांगीकारेन व्याख्यानसर्वेषा
मेव रसस्सुखवेक्षितयैव दोषत्वांगीकारात् अन्यथा श्रुतिकट्वादेरनित्यदोषत्वमपि न स्यात् रसा
पकर्षकत्वमेव हि वाक्यदोषसामान्यलक्षणं एवं लुप्ताहति विसर्गतयोरपि सकृद्द्वितीयवृत्त्यागेन दो
षः अधिकं सदाशिवमित्यतो विशेषप्रतिपत्त्यभावात् उपात्तत्वात् पिनाकपाणिपदस्यैवेत्यपर्थः
ह्वयेति नूनं प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यस्य कदाचित्संस्तुखीनस्य महात्मन एव दृष्टिपाते वक्रभीष्टपूर राम ७८

णमितितस्यनिर्देशेनवाक्यंयस्यकस्यचिदपिदृष्टिपातस्सूचनेनतत्प्रत्यायनमसुंदरमितिभावः
हंतेतिहंतसततमेनस्याइत्येनद्विश्चार्यालक्षणार्थगमेपिश्रुतिवैरस्यदायिइदमितित्रयमाशयः
हास्यस्यसामान्यतःशृंगारश्चातिकूल्याभावेपितथाविधमानिनीमानस्खलेस्मररसरविसरांगि
तस्यनायकस्याक्रोशनिकूलतेतिसूक्ष्मसमवायिकारणरूपःपार्थिवोभागःलक्षणानुसरणेप्यश्र
व्यंद्वितीयचतुर्थपदांतरलक्ष्वरश्चाश्रगुरुभावताभावादित्यर्थःसदाप्रीमैवागतोह्यमकेशरकला
पःअसकृत्प्रयोगएवसत्कृत्प्रयोगेनथारिवारुविदायिवाभावात्तभानिर्दिष्टइत्यनयोर्भिन्नपदगत
त्वेनसंधिर्नकृतःतत्रमहाकविसमयविरुद्धत्वंहीनतरगतयोरेतत्श्रेष्ठःसर्वतेमशेववरोरंतेअसौउवीति
संबंधःसमाप्तपुनरानवेशनरुद्राहरतिनाशयेनइतिएवंवरिवाकरोहरिर्ब्रह्मारकंतुवांजिलोचनः

अत्र त्रिलोचनपदे अभवन्मतः ॥ १९ ॥ अर्थात्मकवेः योगः संबंधो यत्र परस्परनिरपेक्षत्वात् अनुवाद्यत्वेन
तच्छब्दनिर्दिष्टविधेयवाक्यस्य गुणभूतत्वेन तुल्यतया परस्परसमवायत्वात् यदाह ॥ गुणानां च परार्थ
त्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति तदेकांतःपातिनं तेषां वाक्यानामेकवाक्यतांतःपातिनाय यात्र यद्वृत्ते
तदाहृत्यं विना न इति तच्छब्दनिर्दिष्टं विधेयं वाक्यं संबंधः ॥ एणाक्षीशब्दस्येत्यर्थः ॥ सर्वैः पयः प्रादिप
दार्थैः यदेव गच्छनताद्दृश्यात्वं तदेव दृष्टं न तु सर्ववाक्यार्थानां तिरोभावः ॥ एवं कल्पोपपदाद्द्रुमाः ॥ अ
त्र कल्पोपपदत्वे द्रुमस्य न तु द्रुमार्थस्येत्येवमादिष्टभवन्मतयोगो वोद्धव्यः ॥ न तु प्राणिगदं तद्भृत्यं नंत
रं एवं हि सति प्राणिगदं तदिति पदस्यार्थवाह्यवाक्यप्रवेशशंकेत्यर्थः ॥ जीविते शोयमः ॥ प्राणेश्वरं
स्वप्नकृतोरसो वीभत्सः ॥ चरणे तिन्यूनपदत्वे न्यूनस्य पदस्य सद्भावमात्रे दोषाभावः ॥ इह तु प्रत्यंतं राम ७९

विधायासीन्यादिपदनिवेशन एवेत्युभयोर्भेदः तेनैवं वक्तुमुचितं न तु भाषा तु नातस्य कथितपदद्व
यस्य उद्देश्य इति निर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् अयमाशयः यदेवोद्दिष्टं तदेव वेतत्व इति निर्दिष्टमिष्टं
तत्पूर्वोद्दिष्टशब्देनैव सर्वनाम्ना वा इति निर्दिष्टव्यं एतदेवोदाहरणदर्शनेन द्रढयति जदेनीति इतीतीतिंस्य
गयति न यावसतिरसास्वादविघ्न इति भावः तेनैव इदमापूर्वं ग ग मित्यस्य पाठोक्तिः वक्तृस्य परा
मृष्या नेतरवक्तुमुचितत्वात् कोषः कुड्मलं रवस्निं पिधानं बाअर्थदेशो बान्नदेशक्रमपाठान् अपवन्यस्य
अयुद्धादिपदेषु प्रत्येकमन्वयः मुख्यं प्रकृति इति पाद्यं समकालमेव बाधः प्रतिभासः अत एवत
स्य बाधादोषनाअर्थ इत्य यानंतरं अत एव चास्यार्थदोषत्वं विवरं छिद्रं स्त्री लिंगत्वं वअश्लीलः धुंध्व
जः स्मारकत्वात् वर्षतीति यायमुनावासस्येति इष्ट नियमुनयोः सूर्यप्रभवत्वं न रवत्वं केन विदास्निनोक्तं किं

तुव्यासेनक्रान्त्यावेश पर्यायपर्यायेति आत्वा संभ्रान्त्यः कस्याश्चित्कामिन्याः कांत इतीः भ्रान्त्यापदेशेन सोल्लुंठ
८० वचनमिदं कश्चित्तरः अत्र तोयमर्थः स नागरः सत्यवागिति प्रामाणिकमेवेदं तस्मान्न हंतीनां भवतीनामपि वाचि
सत्यभ्रान्त्ययोर्युज्यते। किं वहमेव मान्ध्या मिथ्या भ्रान्त्यमेव करोमीति। एवं च मृग्यामरुमरीचिका स्वजलभ्रान्त्ययोय
था ममापि भवतीषु सत्यभ्रान्त्यपरस्तथेति अस्यानन्तरं सदेति शेषः पर्यायान्तरेण सर्वदेत्यादिना शस्त्रमलाव
न इत्यत्राश्चर्याद् इति शेषः आम्राशत्रुशिरवेति द्रुहिणो ब्रह्मा हरत्यनुप्रकारणाविशिष्टो वरो जानानां श्रेष्ठो
रावणो जगदाक्रंदकारी अयमर्थः अस्मिन्दशमुखे सर्वे गुणाः संति किंतु जगदाक्रंदकारित्वं दोषः इत्य स्वरा
वणपक्षस्यार्थान्तरस्य संक्रमितवाच्यत्वेनैव दोषास्पदत्वं सिद्धमित्येतावतैव वाक्यं समापयितुमुचितं यत्पुनरा राम
न्नं स्य पुनरित्यादिनानेन पदेस्थाने अन्नप्रतिपादनं न युक्तमिति अपदयुक्तता ते यं दोषः न च कत्व पुनरित्यादि ८०

समर्थकवाक्यत्वेन पुनरुक्तमिति वाच्यं रावणस्य वरस्याप्युक्ततापादनार्थमेव वक्तुमिष्टस्य वाक्यस्यान
याप्युक्तत्वेन समर्थनस्यानौचित्यात् तथा सति ह्युपयुक्तत्वेन वक्तुमिष्टं वाक्यं प्रयुक्तमुक्तं स्यात् नियमस्यावच
नमेवापवादरूपमित्यर्थः गमकाभावादेकजातीयत्वादिति भावः सहत्वासहत्वाभ्यामित्यनंतरं एवेति
शेषः शब्दप्रहृत्य सहेयथाश्रुतिकटुत्वप्रतिकूलवर्णादिः पदार्थान्वयप्रतीतिप्रवणबोध्यो यथान्यूनाधिक
पदत्वादिः अर्थप्रतीत्यनंतरबोध्यो ऽपुष्टत्वादिः रामममन्मथशरेणेत्यादित्यनंतरमनुप्रतीत्यनंतरबोध्यत्वे
पीतिशेषः अश्लीलत्वादावितिहेतुमित्यादौ कापिद्वाकायापिवेपिकाचित्त्वीविवरं प्रशेपत्यादौ पदनिष्ठत्वे
पि संभवात् नवाक्यदोषत्वेत्यर्थः नग्नमित्यादिरागारक्तः शोणिमा अनुरागस्य मानेगास्त्वाड्लाः प्रस्ते
न्कृष्टाअन्येवा। रसदोषानुद्देशक्रमश्चाश्नानअनुभावमुखेनकथनमिति। व्यभिचारिणो हि स्वस्वानुभाव

मुखेनाभिव्यक्तिर्व्यक्ता एवसहृदयानामास्वाद्यत्वात् इहचयद्यप्येकाद्यव्यभिचारिणामनुभावमुखेनवर्णनंस्वशब्देन
४। वाभिधानंनचनरसादिमात्रदोषःकिंत्वधिकपदत्वेपिवानचदोषेपियथाकालजानमसुखी।वियेलहसतेतिसृं
गारिशांतवतिकूलशब्दार्थःविभावादेरित्यादिशब्दात् अनुभावसंचारिणोःतत्रप्रतिकूलाभावपरिग्रहेयथा
याखरतोत्सुकमालंब्यमृगाक्षीपथिकंपथि।।निर्मुक्तसर्वविषयात्तयावनगमनंसानुरसानुभावःअन्य
यानुवनगमनंक्वचिद्दोषःक्वचिदभिसारादिनानुगुणःएवंव्यभिचारिणोप्यनुभावपर्यवसानेरसप
र्यवसायित्वेहिककटाक्षक्षेपणादेरनुभावत्वंस्वव्यक्तंभवेत् इहचकटाक्षक्षेपणादीनुरेभावत्वंस्वव्यक्तंभ
वेत् इहचकटाक्षक्षेपणादीनिनस्यानायकत्वानुक्षोधकार्याणितनान्येनकेनचिद्धेतुनाचोत्पन्नानीतिमदि राम
त्यनिश्चितप्रतीतिकारणत्वात् यथानायकस्यविनायकस्यनिरीक्षमाणोनुभावनस्यप्रत्युक्षोधेनजातइति ७१

रूपो

ष्टव्यादाक्षेपंविभावयोःशृंगाररसस्यपर्यवसानाभावादित्यर्थःरतिविलापेति।अथमोहपरायणासती
त्यादिनापरिखिन्नमानीतस्यापिकरुणस्यअथसापुनरेवाविक्लवेत्यनाकंपरिपूर्णभोजस्यपुनर्भोज
दानेनैववैरस्यंप्रकृतिविपर्ययाख्यंदोषंव्याचष्टेप्रकृतयइत्यादिदिव्यामहेन्द्रादयःआकल्पादयश्चअदि
व्यानरःखंत्यादयःदिव्याःदिव्याःश्रीरामचंद्रादयइतिप्रागेवोक्तंतत्रायमाशयः।येयेशृंगाररसंज
कारसस्यार्थाःपित्रोर्वर्णयितुमुचिताःतेजन्ममेखनानिष्ठानवर्णनीयः।अन्यथारघुवंशेरावणवधा
नंतरंस्वराज्यमतिनिर्वृत्तस्यश्रीरामचंद्रस्यसीतासंबादवर्णनंताहृशंचान्यन्महाकविप्रबंधमप्युन्नवितंस्या
त्।अनुचितत्वमेवसकलमहाकविप्रबंधेषुतथातथावर्णनमसमंजसःस्यात्एवमदिव्यानांस्वःपाता
लगमनसमुद्रलंघनादिःएतच्चयस्यमहानुभावस्यकुवलयाश्वादेःसंपन्नमितिहासादिप्रसिद्धंतद्वर्णी

८१

नीयमेव अन्यथावर्णनस्यैव दोषावहत्वात्। एवमन्यस्यापि प्रकृत्यनौचित्यस्य वर्णने प्रकृतिविपर्ययाख्यो
रसदोषो बोद्धव्यः। अन्यदथानौचित्यं दर्शयति अन्यदिति देशकालादीनामित्यादिशब्देन नायिकापाद
प्रहारादिना नायकस्य कोपः बालाया धाधार्ष्ट्यं प्रौढाया वेश्याया वातिलज्जा धृतिर्नायकस्य न्यूनत्वं तथा
चाङ्कः वंशवीर्यश्रुतादीनित्यादि। एवं देवतानामवयवानां शिरआरभ्य वर्णनं। तेषां खल्वाराध्यत्वेन पा
दादारभ्य वर्णनमेवेष्यते। मनुष्याणां च पादादारभ्य वर्णनं तेषां शिरआरवर्णनस्यैवेष्टः एवमनयैव दि
शासकलमनौचित्यं रसभंगकारणं प्रयत्नेन खलु कविभिः परिहार्यं यदुक्तं ध्वनिकृता अनौचित्यादृते ना
न्यद्रसभंगस्य कारणं पनिषत्परेति। अनुपयुक्त एव दोषास्तत्प्राचीनोक्ताः अलंकारदोषाः पुनः की
दृशा इत्याशंक्याह एभ्य इति कथं नैतेभ्यः इत्यगित्याह तथाहीति अत्र काव्यस्य शशिना सह रूपं जन

भराणांवज्वलनंराजस्वांडालेनचंडस्यकर्पूरखंडेनहरेणनीलकंठस्यस्नानयोग्याङ्गिनासाम्यंदिवाकरादीवो
त्प्रेक्षितार्थसमर्थनमुक्तप्रकारमनुचितार्थत्वमेवइत्यर्थः॥उत्प्रेक्षितार्थस्यसमर्थनमुक्तप्रकारमनुचितार्थ
त्वमेवइत्यर्थः॥उत्प्रेक्षितार्थस्यसमर्थनेऽप्यनौचित्यंदर्शयति।उत्प्रेक्षितार्थस्येति।असंगततयैवभवतिभा
सनंसंभावनविषयत्वादित्यर्थः॥दिवाभीतउलूकः॥अथवादिवसाङ्गीनः॥इत्यंधकारविशेषणं॥योहिमगि
रिःशिरःश्रृंगमूर्द्धाचप्रालिजनैःसहसार्द्धंसहसावेगेनसैहेनसहवर्तमानालोचयथाशब्दोहिईवादिशब्द
वत्नोत्प्रेक्षावाचकः॥हन्निर्गिथनपूर्णगतोयोरसविषयोव्यापारःपवनाकर्षवाच्यः।उपमेयस्यनतेहाविद्ध
स्यवचनात्सत्स्याप्युपमायासर्वदापिभवतीत्यनेनउपमानोपमेययोःकालभेदः॥इहार्थेनिश्चयमर्थः॥
लिंगादिभेदोहिसाधारणधर्मस्यैवोपमानोपमेययोरपिसंबंधस्याशब्दत्वेनभवतीतिरच्छगयनीतिसुखमि

तिश्रवाभातीतिसाधारणधर्मस्यमुखचंद्रयोर्द्वयोरपिसंबंधः शब्दः एवमुत्तरत्रापिसदृशशब्देनसुपवेशविशे
८३ षणत्वेएकवचनांतः सदृशशब्दः विभ्रमविशेषणत्वेबहुवचनांतः सदृशशब्दः पक्ष्मेमधुरतयाभूतइत्येकवच
नेपक्ष्मेमधुरत्वांविभ्रतीतिमधुरताभूतइति बहुवचनेंदष्टव्यमिदंतिरेकवचनांतधावात्रोद्विवचनांतंचनि
कृंतेपदद्वयेफल्यस्योचितवर्णास्वत्वाभावेनप्रकृतानुपपत्यागिन्नादित्यर्थः अनुगतोरागः शोणिमाप्रेत्यवच
सुपदेनरश्मयोधनानिवआलयः आलयंगृहंगणितंवतीयतेपुनः शब्देनोपादानेनवपुनरुक्तत्वमावहती
त्यर्थः तृणमणिरसारमणिरित्यर्थः सामान्यंजातिः अनाघ्रएववांतरंयेनमहीयसामल्पीयसांचपदा
र्थानांभेदेनप्रकाश्यतेसामान्यसासर्वास्वव्यक्तिष्वेकरूपेणैवास्थितेरितिभावः अनुचितपदद्वयंजनयै
वउत्सुतचमत्कारातिशयदायित्वेनगतार्थत्वात्स्वकेतिश्रयमाशयः वज्रिप्रभृतीनांचक्राद्यविच्छिन्नभा राम ८३

द्विमात्रप्रशंसनेन खलु प्रसिद्धं किं त्वर्थप्रासार्थमेवोपनिबद्धं ॥ अधुना पदनिष्ठत्वे पंचानां विभक्तानामेषां
दोषाणां कांश्चित्केषांचिदन्यथात्वमित्याह उक्तेति उक्ताः दोषाः श्रवणाद्यादयः कोपसंयुक्ते क्रोधोत्र रौद्र
रसतामनापद्यमानो विवक्षितः तस्य दृष्टगुणयुक्तवान् समुद्धते सम्य ; गोद्दृप्यगुणयुक्ते वक्तरि श्राद्दिश
हेन बीभत्सः सुस्वादुगुणोत्पादादिस्वरूपात्मको वक्ष्यमाणो माधुर्यादिर्भक्त्या औपचारिकः उदाहं हरितां
डवं रौद्रेड्डः स्वच्छ्वं यथा ममतानतपादानां स्फुरविकटचपेटपातनाय मंक्षोसपदि कुलगिरीन वाखंडशः
चूर्णयामि शलयमरुद्दरदारस्फीतक्षतोद्भूतवान् वस्तिमिरयपारावारमावर्तक्षिपामि ॥ करीति का
रिणी गजस्य हस्ते स्थूलहस्तः तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्यपृष्ठस्थिता तयोरिति शृंगारशास्त्रप्रसिद्धः वी
योनि विड्डावणः ऊर्ध्वजस्माकरविकाराख्यं च संबाधे संकटे ध्वजः पताकाग्रं ध्वजस्य साधनं हस्तस्वा दिक्षि

वरांगश्च पिशुनयेनस्त्रवयेनस्थितौमर्यादायां रामकथायामश्लीलत्वं यथाऽब्जाकनोब्रूनमंडूकपाहिनो
हूरसन्निधे। लोकेक्विनिरस्त्रीव्रणाशङ्कावत्क्लिम्नेः कास्यजायते। पर्वतेतिगंगाजलपक्षेभेदंशीलंयस्यपविंत्रं
८५ पूतंचेतिपदद्वयंसिंहपक्षेवङ्गनांहंतारमित्येकंक्षत्वेंगनदेकदेशादर्शनमात्रप्रसिद्धिरूपात्वतीतिशङ्काभिर
वंसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाप्रकृतिः क्रूटस्थचिदात्मरूपः पुरुषः अत्रार्थेवर्णितंशीलंयस्यपडकेप्रकृ
तेःक्रियमाणानिगुणैः कर्माणिसर्वशः अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यतइतितस्यादर्शनंप्रका
शनंप्रकृतेर्हिजडरूपायास्तिन्संक्रमणादेरकार्यकारित्वात्अत्रपक्षे। त्यादिशब्दः शास्त्रानुमात्रप्रसि
द्धः कलाभिषोडशभिस्ताश्चएकादशेंद्रियाणिपंचतन्मात्राणिचवंडपक्षेकलाअवयवाः तमांसिअज्ञा
नानिअंधकारश्चताभिः कलाभिः एषांतमांसिनिरालंबपदंआत्मपक्षेयात्मैवतस्याश्रयभावात्त्वं राम ८८

इपक्षे गमनं अत्र कलाशब्दार्थो योगशास्त्र एव प्रसिद्धः तदुक्तं षोडशकलः पुरुषः इति षोडशकानां
प्राणानां स्थानं स्वरस्य पादे स्थानं पृथुर्वर्तुलं कार्णं स्वरपादे स्तुवर्णभाजनं यत्र सुविदृष्टि व्याप्तु षिताभूषिता
मंडिताश्च विलेष्ठि इसंनस्त्रिछंनएव विलसत्काः रेणवो पृतयः विलसंतः करेणवो गजाश्च । द्विधीरेवेति गुणः
सौर्यादिः पक्षे इकारादिमेवादिः वृद्धिः सशुद्धिः ईकारादीनामेवादिश्रुद्धि वक्ष्यनिमः सर्वाकारेलक्षान्न
अ२५ लोपः अयाश्रीत संतर्पितवानँ नकेवलं उः स्वव्वं कष्टंवं च अघमाविदूषकाद्यः एसो इति एव शशधरवि
नोदरूपते हैहंगवीनपिंडस्व एतेवास्यमयूखाः पतंत्या शास्त्रदुग्धधारा इव हारोहृदयं च स्फुरतीति संबंधः
पुरजानायुवानोअवत्यश्चखीकटाक्षपक्षे उयुवान एव भातीत्यादि अयमर्थः एव्वतं सादि पदप्रतिपा
दनेनापि कर्णाद्यर्थप्रतिपादनपीनरुक्तं तथाहि कर्णादि यावच्छेदेन प्रकृतस्पैव कर्णादि वीधयंतीति तत्र

तेषां कर्णादिर्नेत्रहेतुकः॥ किं तु प्रकृतनायकादिहेतुक एव पर्यवस्यतीति भावः॥ एवमन्यत्रगाढेत्यादि उक्त
85 त्वात् प्रियाममममनसि स्तुत्वा वा स्थिरतयावर्तमानात् स्तुत्वापि न पुनरुत्थाय यातीत्याशंक्याह स्वेद विलीना तदूत्पाठ
न किं तु जनजलवदिति शेषः॥ अत्र मामेति पदेनाध्याक्षिप्यास्ये मात्वा अत्रिपीड्येत्यत्र यथायोग्यं क्रियाएतत्र
निपादिकाया नायिसांद्रानंदजडीभूतायाः संकीर्णवाक्याद्धाराणास्यसामर्थ्येऽपनक्तीति न्यूनपदं वैयर्थ्य
वं गुणत्वं गुणः॥ निष्ठेत्यादि प्रभावेन दिव्येन पिहितश्रद्धस्यापासानर्वशीघ्रमिति पंत्या तानेमायोगव्यवच्छेदः॥ अहं जा राम
नाम्येवेति निरूपणाद्विनीयार्द्धवाक्यं श्रीमंजांतीत्यादि एवं वेति विशेषमात्रस्यत्युपलक्षणं तेन कर्तृकर्माद्यर्थी ८५
नां अन्येषां पदानामपि वाक्यसमाप्तत्वं नौ यथोदाहृतं क्षिकरोहविरित्यादि समस्तपदं तस्य वत्तुः समु
इसीमेत्यर्थः॥ नुतौ न दोष इत्याह॥ अत्र भावित्ति श्रीत्सुक्य सहस्रवाचरा समनंतरकालोपन्नयावराद्या

इत्तिहरमालोचयमयेनत्वरांकृतनवतीनिश्चांतिसंभवादित्तिभावः एवमन्यत्र एषामौत्सुक्यादीनांश्चा
गतमित्यादौ व्यभिचारिणः स्वशब्दाभिधानमेवोचितमितिभावः विरुद्धपक्षांगरसादिषु निकूलस्य
नविरोधइत्यस्यविरोधिनोपिस्मरणेइत्यादौप्रत्येकमतिसंबंधः आलंबनंसंग्रामनिहतोभूरिश्रवा १२
अवसात्मतयारसतामनापन्नतयातदंगानापतनोत्कर्षादीनांरागोलोहित्येप्रेमचअवशान्तेतिअंगि ना४
नोभगवद्विषयवतिभावस्यांगत्वाद्विरुद्धानामपिशांतादीनांनान्योन्यविरोधइतिभावः अपरिपुष्ट
याविभावादिभिरित्यर्थः भावमात्रस्येत्यत्र हेतुः रसपदीमप्राप्नतयेति रसतामनापन्नया अंगत्वादिति
भावः साम्यवलादायातः सदृशविशेषणमहिम्नाप्राप्तः करुणस्येति करुणस्य शृंगारापेक्षया अंगि
त्वेपिभगवत्साहस्यांगत्वादेवेत्यर्थः विंचाङ्गशृंगारस्यायंसरसनोत्कर्षीत्यादित्याभावः पूर्वोक्तदिशास्य

र्यमाणतयांगीकृतत्वे नापि करुणेन न विरोधः तथा हि या सां त्रिपुरयुवतीनां प्रणयरोषनिवारणार्थं
चाटुप्रवृत्तः कामी हस्तग्रहादिकृतवान् तास्वेव निःसरणासंभवशराग्निस्तथा चेष्टितवानिति स
दृशदर्शनात् स्मर्यमाणेपनार्थो विप्रलम्भसेषानिःसानस्थानशंकाकालमपसरतापूर्वगतेनकुबेरेण॥
अत्र वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वाभावान्न विरोधः शांतरसयोर्नैरंतर्ये विरोधिनो न प्रबंधे यावदेकस्मि
न्नपि वाक्ये रसांतरव्यवधिना विरोधो निवर्त्तते यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबा
हुमध्याः गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुरांगनाश्लिष्टभुजांतरालाः॥ सशोणितैः क्रव्यभुजां
स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चंदनवारिसेकैः सुगंधिभिः कल्पलतादुकू
लैः॥ विमानपर्यंकतले निषन्नाः कुतूहलाविंततया तदानीं॥ निर्दिश्यमानान् ललनांगुलीभिर्वीराः

र्यम
वीनपतिनामपश्यन॥ नत्ववीभत्सशृंगारयोर्वीवरसस्यांतराभिवेशाके विरोधः एवमन्याना
मपिरसानां विरोधपरिहारप्रकाराः सत्कविकाव्येष्वप्रसन्नेयाः शृंगारभावः अनुभावतयेत्पर्यः यदि
खलुपांडुतादीनां विप्रलंभापेक्षयाग्रधिकाकारुण्यागमतया भवेत्तत्तदैवदोषः स्यादित्यर्थः इत्युनि
प्रकाराद्दोषनाश्रोत्रस्युक्येन नक्तनत्ववेन्यादिवत्गुणताकार्यमित्यादिवत् अदोषगुणात्मनातिवे
तकोपवशादित्यादिवत्॥ ॥इत्यालंकारिकचक्रवर्तिध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यमहापात्रश्री
विश्वनाथात्मजश्रीमच्चंद्रदाससहृतौ साहित्यदर्पणे नाटकने दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छे
दः समाप्तः॥ ॥छ॥ ॥श्रीकमलमहस्पपुस्तकमिदं॥ ॥लिखितं रामभद्रेन॥ ॥छ॥ राम ८७
संवत् २६८२ वैशाखबहुलाष्टम्यां॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

८८

पत्रे ८६

जांद्रेनकमाव